25

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 7 || No. 25 || Autumn 2023 ||

An Analysis of Civil Construction Strategies of the Qajar Rulers from 1795 to 1847 from the Perspective of Architectural Evidence and Written Sources

Nemati Abkenar, A .[1]; Karimian, H.[2]; Esmaeili Jelodar, M. E.[3]

Type of Article: **Research**
Pp: 283-316
Received: 2022/08/27; Accepted: 2022/11/17
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.283

Abstract

While the Qajar era was in a recent past, little independent research has been done concerning the architecture and urban engineering of the first half of this era (1795 – 1847). The main reason behind such negligence might be that this period of Iranian architecture occurs between the golden age of architecture in Safavid Iran and the modern period in which Western architectural models infiltrated Iranian architecture and urban construction. In the present research, the aim is to identify the process of constructing architectural works and urban renovation in the first half of the Qajar period by drawing on historical evidence, written sources, and on top of that, archeological evidence. To do so, it is necessary to identify the factors that contributed to strategic policies of Qajar rulers vis-à-vis urban developments and renovations. Given that details of many civil constructions of the Qajar period are not available, this paper rests upon the assumption that archeological studies might be effectively drawn on to know the national strategy of these rulers in the development of cities. The research finds that factors, such as giving legitimacy to the Qajar government, attracting and seeking support of clergy and religious scholars, as well as attempts to achieve economic and civil development of the country for purposes of promoting the political power, played major parts in civil constructions by the Qajar dynasty. Other factors include military and defense policies, the question of succession and rivalries among senior Qajar princes, archaism of Qajar rulers, and their religious beliefs.

Keywords: Iran, Qajar Period, Srchitecture, Urban Construction, Civil Strategies.

1. Ph.D. Student in Archeology, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.
2. Professor, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran (Corresponding Author).
Email: Hkarimi@ut.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran.

***Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh* (MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

Citations: Nemati Abkenar, A.; Karimian, H. & Esmaeili Jelodar, M. E., (2023). "An Analysis of Civil Construction Strategies of the Qajar Rulers from 1795 to 1847 from the Perspective of Architectural Evidence and Written Sources". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS),* 7(25): 283-316. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.283
Homepage of this Article: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-783-en.html

Introduction

Urban construction and architecture of the first period of the Qajar era (1795 – 1847) is less studied as compared to other post-Islamic periods of Iranian architecture. Indeed, many researchers have rested content with Safavid and Zand periods. On the other hand, since the second period of the Qajar era marked watershed events such as advent of modernism in Iranian architecture, particularly during the reign of Naser al-Din Shah, a great number of studies have been devoted to developments of Iranian architecture in this period. This has resulted in a disproportion in studies of Qajar-era architecture and urban construction. Another significant point in a study of Qajar-era architecture and urban construction is its dependent, imitative character, as stressed by the majority of researchers. In their view, Safavid-era School of Isfahan left such a great impact on Iranian architecture and urban construction that no new element was contributed to that style, and the main tenets of the School of Isfahan were preserved throughout the Qajar period. This assessment is, however, based on the fact that there is no complete inventory of religious, governmental, and non-governmental buildings of the Qajar period and their architectural features, and indeed, all architectural works of the period have not yet been independently studied. As a matter of fact, one might say that the glory of Safavid architecture overshadowed the Qajar architecture in ways that many features of the latter have been overlooked. Regardless of the extent to which Qajar-era art and architecture was affected by Safavid art and architecture, because of the short temporal distance between the two periods, there is an assumption of full-fledged awareness of art and architecture in this period. In other words, since the Qajar period is close to our period, features and characteristics of its art, architecture, and urban construction tend to be overlooked in ways that other historical periods of Iranian architecture do not.

The research, the results of which are reported here, sought to fill the above gap through a study of elements of civil constructions of Qajar rulers in the first half of their reign (1795 – 1847) by drawing on a historical-analytic method. To do so, a picture of characteristics and quantities of civil constructions in this period is provided with a focus on archeological data and Qajar-era historical texts. Finally, all collected data are used in the analysis and assessment of the research hypothesis. The main question of this research pertains to the quantity and quality as well as the domain of civil enterprises of the first half of the Qajar period: Overall, could we talk about a coherent governmental strategy or project in executing civil policies of the period? It is assumed that, with the aid of archeological studies and architectural evidence, the national strategy of the rulers of this period concerning the development of cities and their civil constructions can effectively be studied and its characteristics can be accounted for. Moreover, while it goes beyond the scope of this paper to give an inventory of all architectural works and enterprises associated with the development of Iranian cities in the period, we have tried to consider the activities of rulers in the first half of the Qajar period in Dār al-Khilāfa (Caliphal Center) of Tehran and other major centers of Iranian provinces of the

time. In this way, an outline of the comprehensive governmental plan can be provided and its features can be delineated. That is, we focus on enterprises that seem to have been carried out in harmonious, inclusive, and comprehensive ways as an all-embracing governmental plan in the majority of cities and centers of provinces.

Conclusion

In reply to the main question of this research concerning the factors relevant to the national strategy of Qajar rulers in urban renovations and developments of civil constructions from 1795 to 1847, three such factors might be highlighted: attempts to give legitimacy to and establish the Qajar government, winning the support of the clergy and religious scholars, and economic and civil development of the country in line with the promotion of the political power. Furthermore, during the reign of Agha Mohammad Khan Qajar, and given the political circumstances and military struggles of his period, as well as the need for the establishment of the sovereignty of the Qajar government, buildings began to be built with defense and military functions, including Agha Mohammad Khani Castle in Bagh-e Takht in Shiraz (Eslami 1350, 68) and construction of fortifications in Sari (Malkonov 1363, 151). In addition, upon his enthronement, Agha Mohammad Khan commanded the restoration of paintings in Chehel Sotoun pavilion, including the paintings of the Battle of Chaldiran and the Battle of Karnal, which suggests his special concern for the establishment of national sovereignty and the territorial integrity of Iran. A consideration of sources and architectural works constructed in the first half of the Qajar period reveals that the majority of civil constructions was done in big cities such as Tehran, Isfahan, Qom, Tabriz, Qazvin, Shiraz, and Kashan, as well as smaller capital cities of provinces, such as Kerman, Sanandaj, and Yazd. Nevertheless, because of unfortunate economic circumstances, lack of liquidities, and huge expenses of constant battles with the neighboring countries, most of buildings in smaller cities were built by people, businessmen, and clergies, without much interventions by the government in their development and civil construction. Notwithstanding this, there seems to have been a vast governmental enterprise, like that of the Safavid era, in the first half of the Qajar period, although the general construction of Iranian cities did not undergo a dramatic change in that period, and just like its preceding period, cities were developed around mosques and bazaars. Although the project fell short of the Safavid project in its principles of architecture and artistic character, it still resembled the Safavid enterprise in its vastness and distribution. Moreover, it had its own artistic qualities and peculiarities, which make for its distinction from other periods. In fact, the buildings of this period have a particularly Qajar mark on them. On this account, while Qajar-era architecture and urban construction should be deemed continuous with Safavid architectural developments and urban construction, and in general, with the Safavid-era Isfahan School, it does involve modifications and novelties in virtue of which it might be distinguished from Safavid architecture. In view of the relative

political stability of Iran in this period, after decades of wars and conflicts, many architectural works and public buildings were repaired and restored. It would not be an overstatement if we called this a period of building restorations. Aside from numerous cases of restoration of religious buildings, many public buildings such as caravanserais, bathhouses, cisterns (ab anbars), and bazaars were restored and renovated in this period. Constructions of all sorts of mosques and schools in this period, which came to be called "Sultani" (monarchial or affiliated with the sultanate) schools or mosques, are somewhat reminiscent of civil constructions of the Seljuk period, in which Khwāja Niẓām al-Mulk built Niẓāmiyya schools, only that instead of reinforcing the Shāfiʿī branch of Sunni Islam, this time the Uṣūlī branch of Shiite jurisprudence was intended to be reinforced through these mosques and schools. Uṣūlī (as opposed to Akhbārī) scholars were honored and treasured by Qajar rulers. A case in point is the construction of mausoleums for this group of Shiite scholars. The close tie between the monarchial court and religious groups was more evident in religiously sanctified cities such as Qom and Shiraz, where elaborate civil constructions were carried out for purposes of attracting the support of religious scholars. As a result of trying to imitate the structure of the Caliphal Center (i.e. Tehran) and the attempts by those affiliated with the Qajar court in smaller provincial capitals, a general pattern of some sort was visible throughout the country. All this made for a pattern that can be characterized as an architectural and urban-planning school of the first half of the Qajar period.

Acknowledgment

The authors feel obliged to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal who graciously accepted the task and enriched the content of the article with their constructive suggestions.

Observation Contribution

The authors declare that, considering the article is extracted from a doctoral dissertation, the manuscript was written by the first author under the guidance and supervision of the second author and the consultation of the third author.

Conflict of Interest

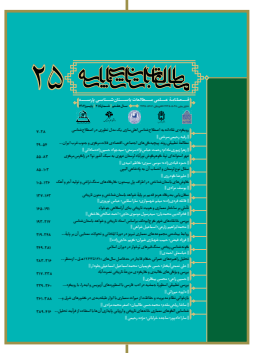
The authors, while adhering to publication ethics, declare the absence of any conflicts of interest.

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۵ || سال هفتم || پاییز ۱۴۰۲ ||

تحلیل راهبردهای عمرانی حکام قاجار در حدفاصل سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۲۶۴هـ.ق.، ازمنظر شواهد معماری و منابع مکتوب

علی نعمتی‌آبکنار[I]؛ حسن کریمیان[II]؛ محمداسماعیل اسماعیلی‌جلودار[III]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۳۱۶ - ۲۸۳
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۶؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۰۵
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.283

چکیده

با وجود اهمیت تحولات تاریخی و اجتماعی روی‌داده در نیمهٔ نخست عصر قاجار، کمتر پژوهش مستقلی درخصوص سیاست‌های عمرانی و تاریخ معماری این دوره (۱۲۱۰ تا ۱۲۶۴ هـ.ق.) به انجام رسیده است. پژوهش حاضر بر آن است تا با اتکا بر شواهد معماری و منابع مکتوب، عوامل مؤثر بر سیاست‌های حکام قاجار در امر توسعه و نوسازی در بازهٔ زمانی نیمهٔ نخست عصر قاجار را مشخص سازد. با توجه به عدم اشاره به جزئیات بسیاری از اقدامات عمرانی در منابع تاریخی مربوط به نیمهٔ اول این دوره، این پژوهش بر این فرضیه استوار است که با بررسی نوع و کمّیت آثار معماری احداث‌شده در این دوره، می‌توان راهبردهای فرمانروایان این سلسله در انجام امور عمرانی و زیربنایی در قسمت‌های مختلف کشور را مورد تحلیل و بازسازی قرار داد. در نتیجهٔ پژوهش مشخص می‌گردد که عواملی نظیر مشروعیت‌بخشی به دولت قاجار ازطریق جلب‌نظر و اخذ پشتیبانی علما و روحانیون، الزامات نظامی و دفاعی، رقابت‌ها و گرایش‌های عمرانی متفاوت شاهزادگان ارشد قاجار، قدرت‌گیری طبقهٔ علما و تجار و هم‌چنین اعتقادات مذهبی شخصی حکام قاجار را می‌توان از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در این زمینه قلمداد کرد. درنهایت با توجه به شواهد معماری و فهرست ابنیهٔ ساخته‌شده یا مرمت‌شده در این دوران، اهمیت و اولویت ساخت ابنیهٔ حاکمیتی و نظامی در عصر «آقامحمدشاه قاجار» و بناهای با کارکرد مذهبی و تشریفاتی در سیاست‌های عمرانی عصر «فتحعلی‌شاه قاجار» در مقایسه با سایر عوامل مؤثر، کاملاً مشهود و بارز است؛ این در حالی است که تحولات سیاسی و اجتماعی رخ‌داده در عصر محمدشاه قاجار منجر به شکل‌گیری تغییر جهتی کلی در سیاست‌های حکمرانان عصر قاجار و توجه بیشتر به احداث بناهای عام‌المنفعه، تجاری و خدماتی گردید.

کلیدواژگان: ایران، عصر قاجار، معماری، شهرسازی، راهبردهای عمرانی.

*. این مقاله مستخرج از رسالهٔ دکتری نگارندهٔ اول با عنوان «تحلیل راهبردهای عمرانی حکمرانان عصر قاجار براساس شواهد باستان‌شناسانه» است که با راهنمایی نگارندهٔ دوم و مشاورهٔ نگارندهٔ سوم در گروه باستان‌شناسی دانشگاه تهران نگاشته شده است.

I. دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم‌انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.
II. استاد گروه باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم‌انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: Hkarimi@ut.ac.ir
III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم‌انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

ارجاع به مقاله: نعمتی‌آبکنار، علی؛ کریمیان، حسن؛ و اسماعیلی‌جلودار، محمداسماعیل، (۱۴۰۲). «تحلیل راهبردهای عمرانی حکام قاجار در حدفاصل سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۲۶۴هـ.ق.، ازمنظر شواهد معماری و منابع مکتوب». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۵): ۳۱۶-۲۸۳. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.25.283
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-783-fa.html

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

همواره این نقد ازسوی مورخان تاریخ معماری به باستان‌شناسان وارد شده است که آثار معماری و خصوصیات فنی و سبکی مربوط به آن‌ها از آن‌رو که بخشی از فرهنگ گذشتهٔ انسانی را آشکار می‌سازند، برای باستان‌شناسان دارای اهمیت است، اما دلایل زمینه‌ساز ایجاد و توسعهٔ این آثار چندان موردتوجه آنان قرار نگرفته است (Sullivan, 1971: 2). یکی از مصادیق این امر تاریخ شهرسازی و معماری نیمهٔ نخست عصر قاجار (۱۲۶۴-۱۲۱۰هـ.ق.) است که در مقایسه با سایر دوره‌های معماری ایران پس از اسلام کمتر موردتوجه پژوهشگران این عرصه قرار گرفته است و پژوهشگران تاریخ معماری و هنر دوران اسلامی، تحقیقات خود را به ادوار صفویه و زندیه ختم نموده‌اند؛ ازسوی دیگر، به‌دلیل اهمیت موضوعاتی مانند ورود مدرنیسم و تجدد در معماری ایرانی در نیمهٔ دوم عصر قاجار و به‌ویژه عصر ناصری، مطالعات پرشماری به تحولات معماری ایران در این مقطع معطوف گشته که این امر تاحدی موجبات تحت‌الشعاع قرار گرفتن معماری و شهرسازی نیمهٔ اول دورهٔ قاجار را فراهم آورده است. این درحالی است که با توجه به انحطاط عمومی و ویرانی اکثر استقرارهای انسانی و شهرها در سرتاسر ایران در ابتدای عصر قاجار که نتیجهٔ جنگ‌های داخلی طولانی و هم‌چنین وقایع طبیعی مرگباری نظیر زلزله‌های متعدد در سال‌های انتهایی قرن ۱۲هـ.ق.، بود، در منابع این عصر به‌شدت بر این ویرانی‌ها تأکید شده است (ژوبر، ۱۳۲۲: ۸۴؛ دروویل، ۱۳۸۸: ۳۳؛ الیویه، ۱۳۷۱: ۱۰۶؛ دوروشوار، ۱۳۷۸؛ ۴۷). دولت نوپای قاجار میراث‌دار این خرابی‌ها و ویرانی‌ها گردید و اقدامات عمرانی گسترده‌ای درراستای ترمیم و تعمیر این خرابی‌ها و ویرانی‌ها صورت گرفت.

پرسش‌های پژوهش: پژوهش حاضر درصدد است تا به این پرسش پاسخ دهد که سیاست‌های عمرانی این دوره از حکومت قاجار بیش از همه تحت‌تأثیر چه عواملی قرار داشته و عوامل زمینه‌ساز تحولات و تغییراتی که در راهبردهای حکام نیمهٔ نخست عصر قاجار در زمینهٔ سیاست‌های عمرانی به وجود آمد را مورد بررسی قرار دهد.

روش پژوهش: لازم به ذکر است که با توجه به انعکاس کم‌رنگ اقدامات عمرانی و احداث آثار معماری در منابع نیمهٔ اول عصر قاجار که در متن پژوهش نیز به آن اشاره شده است، بررسی نوع و کمّیت آثار معماری احداث‌شده در این دوره با تکیه‌بر اطلاعاتی که براساس شواهد معماری و باستان‌شناسی یافت می‌شود از اهمیت بیشتری در پاسخ به پرسش پژوهش برخوردار است. هم‌چنین اگرچه فهرست کردن تمام آثار معماری و اقدامات مرتبط با توسعهٔ شهرهای ایران در این دوران، خود موضوع تحقیقی پردامنه و مطول و مستقل است، اما در مطالعات نگارندگان تلاش شده است تا با توجه به اقدامات حکام نیمهٔ نخست عصر قاجار در تهران و سایر ولایات، دورنمایی از این برنامهٔ جامع حاکمیتی و ویژگی‌های آن ترسیم و ارائه گردد.

پیشینهٔ پژوهش

در بخش مربوط به شهرسازی دوران اسلامی در کتاب سیری در هنر ایران (پوپ و اکرمن، ۱۳۸۷) با وجود فعالیت‌های چشمگیر شهرسازی در احداث شهرهای جدید نظیر اقدامات «یوسف‌خان گرجی سپهدار» در سلطان‌آباد (موریه، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۸۸؛ فریزر، ۱۳۶۴: ۷۲؛ چریکف، ۱۳۵۸: ۷۷-۷۶) یا اقدامات عمرانی در شهرهای ایران در نیمهٔ اول دورهٔ قاجار نظیر اقدامات «محمدعلی میرزا دولتشاه» در کرمانشاه (گروته، ۱۳۶۹: ۹۲)، «عباس‌میرزا» در تبریز (بروگش، ۱۳۶۷، ج ۱: ۱۴۳؛ موریه، ۱۳۸۵، ج ۲: ۲۷۰؛ فیودورکورف، ۱۳۷۲: ۱۰۵)، «محمدولی‌میرزا» در یزد (نائینی، ۱۳۵۳: ۶۲۳-۶۰۶) و مشهد (نوری، ۱۳۸۶: ۲۹۵) و «شیخعلی‌میرزا» در ملایر (خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۹۸۳؛ لایارد، ۱۳۶۷: ۳۸-۳۷؛ سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۷۲) مؤلفین هیچ اشاره‌ای به شهرسازی در این دوران نداشته و این

مبحث را به انتهای دورهٔ صفویه ختم نموده‌اند. «پوپ» هم‌چنین در اثر دیگری به‌نام معماری ایرانی (پوپ، ۱۳۶۳) درحالی‌که تمامی اعصار معماری ایران را به‌صورت جداگانه طبقه‌بندی و ویژگی‌های معماری و بناهای شاخص هر دوره را برشمرده، اعتنایی به معماری و شهرسازی عصر قاجار نداشته است؛ وی در کتاب معماری ایران، پیروزی شکل و رنگ نیز نتایج بررسی‌های خود را به دورهٔ صفوی ختم کرده است (پوپ، ۱۳۷۴)؛ «گدار» نیز درحالی‌که مختصری در باب معماری عصر زندیه سخن گفته، اشارهٔ چندانی به معماری و شهرسازی عصر قاجار نداشته و تنها به ظهور سلسلهٔ قاجاریه و برخی مرمت‌های عصر «فتحعلی‌شاه» در اماکن مذهبی و انحطاط هنر ایران در این عصر (گدار، ۱۳۷۷: ۴۶۶-۴۶۵) اشاره می‌کند. هم‌چنین «هیلن‌براند» در اثر خود به‌نام معماری اسلامی در قسمت مربوط به معماری مساجد جامع، از مساجد متعدد بناشده در نیمهٔ اول عصر قاجار یاد نکرده و مدارس ایران را نیز تا انتهای دورهٔ صفوی مورد مطالعه قرار داده است (هیلن‌براند، ۱۳۸۰: ۲۳۴). از دیدگاه محققینی نظیر «پائولو کونئو» انزواگرایی، بازگشت به سنت و تراکم ساخت اماکن ناهماهنگ و نامتجانس سه خصیصهٔ هنر معماری و شهرسازی در نیمهٔ نخست عصر قاجار است (کونئو، ۱۳۸۴: ۳۶۵)، اما برخلاف محققینی نظیر کونئو که نوعی نظم و برنامهٔ هماهنگ را در معماری و شهرسازی این دوران متصور شده‌اند، محققینی نظیر «اسکارچا» این مجموعه اقدامات را بدون هیچ‌گونه نظم و برنامه مدون حکومتی برشمرده‌اند (اسکارچا، ۱۳۷۶: ۴۳). «گدار» و «سیرو»، در کتاب خود به‌نام آثار ایران (گدار و همکاران، ۱۳۷۱) هیچ‌یک از بناهای شاخص عصر قاجار را ثبت و بررسی نکرده و در برخی از قسمت‌هایی از کتاب خود به‌صورت پراکنده به‌بیان برخی تعمیرات و الحاقات این دوره پرداخته‌اند. سیرو در اثر دیگر خود با عنوان کاروانسراهای ایران به بنای تعداد زیادی بناهای عام‌المنفعه و کاروانسرا در دورهٔ قاجار در ایران و مرمت تعداد وسیعی از ابنیه در عهد قاجار اشاره می‌کند، اگرچه وی کیفیت آثار احداث‌شده در عصر قاجار را در مقایسه با دورهٔ صفوی نازل می‌داند (سیرو، ۱۳۵۰: ۲۸)؛ «آنتونی هات» در فصل مربوط به «معماری ایران» در کتاب معماری جهان اسلام تنها به معماری نماهای ورودی در قرون ۱۲ و ۱۳هـ.ق. در عصر زند و قاجار پرداخته است (گروبه و همکاران، ۱۳۷۹: ۲۵۲). عمدهٔ پژوهشگران ایرانی نیز در مطالعات خود به‌صورت گذرا و مختصر به بررسی فنی معماری و شهرسازی نیمهٔ اول دورهٔ قاجار پرداخته و آن را در امتداد سبک اصفهانی و دورهٔ دوم این سبک قلمداد کرده‌اند (ن. ک. به: پاکزاد، ۱۳۹۰؛ سلطان‌زاده، ۱۳۹۰؛ کیانی: ۱۳۸۷؛ حشمتی و دولت‌آبادی، ۱۳۹۹). با این‌حال در طی دههٔ گذشته میزان توجه محققان به بررسی سیاست‌های عمرانی، معماری و شهرسازی نیمهٔ اول عصر قاجار افزایش یافته است که از بین این مطالعات و تحقیقات می‌توان به مقالهٔ «تالین گریگور» در بخش مربوط به هنر و معماری عصر پساصفوی و عصر قاجار در کتاب راهنمای هنر و معماری اسلامی (Grigor, 2017: 1082-1101) و هم‌چنین مقالهٔ «مارکوس ریتر» در باب ارزیابی هنر و معماری نیمهٔ اول قاجار (ریتر، ۱۳۸۷: ۴۹-۴۵) اشاره کرد. یکی از نکات مهمی که ریتر در بررسی هنر و معماری قاجار به آن اشاره کرده این است که ازنظر وی معماری و هنر عصر قاجار به‌صورت یکپارچه و خطی و بدون مطالعهٔ جهش‌های تکاملی درون آن مورد مطالعه قرار گرفته است؛ وی هم‌چنین به نکتهٔ مهم دیگری اشاره می‌کند و معتقد است که طبقهٔ روشن‌فکر طرف‌دار روند نوسازی و توسعه در کشورهای اسلامی، با چنین داوری‌هایی در باب انحطاط هنر عصر پیشین و توصیف آن به‌عنوان هنر منسوخ و منحط، برای خود نوعی وجه‌تمایز و تشخص به‌عنوان مدرن و ضد ارتجاع به‌دست آورد (همان: ۴۴).

الگوهای انعکاس احداث آثار معماری و سیاست‌های عمرانی در منابع نیمهٔ اول عصر قاجار

مطالعات معماری و باستان‌شناسی و بررسی اطلاعات مربوط به ابنیه و آثار معماری احداث‌شده

در نیمهٔ نخست عصر قاجار، نقش مهمی در بازسازی اقدامات عمرانی حکمرانان عصر قاجار در نواحی مختلف سرزمین ایران ایفا می‌کنند؛ از آن‌رو که بسیاری از اقدامات عمرانی و فعالیت‌ها مربوط به توسعهٔ شهرها و مرمت‌های ابنیه و مکان‌های مذهبی در منابع تاریخی این دوره ذکر نشده و موضوع اقدامات عمرانی به‌استثناء مورخانی چون «علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه» که در اکسیرالتواریخ اقدامات عمرانی عصر فتحعلی‌شاه قاجار را با تفصیل بیشتری شرح داده است (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۷۳-۶۹)، چندان موردتوجه مورخان این عهد نبوده است. هم‌چنین مورخان این دوره در انعکاس اقدامات عمرانی، عمدتاً به گزارش اقدامات حکام قاجار در ابنیهٔ مذهبی و احداث ابنیهٔ تشریفاتی پرداخته‌اند و به‌نوعی می‌توان گفت که رویکرد غالب عصر فتحعلی‌شاه قاجار در ساخت ابنیهٔ مذهبی و تشریفاتی در آثار مورخان این دوره نیز منعکس شده است. در منابع مربوط به عصر فتحعلی‌شاه قاجار اگرچه به دستورات مستقیم شاه قاجار در احداث رباط‌ها و کاروانسراهایی در مناطقی نظیر مازندران و خراسان اشاره شده است (سپهر، ۱۳۷۷، ج ۱: ۱۰۹؛ سیف‌الدوله، ۱۳۶۴: ۲۸۱)، با این‌حال عمدهٔ گزارش‌های مورخان این دوره مربوط به احداث بناهای تشریفاتی و مرمت‌های ابنیهٔ مذهبی بوده و کمتر به اقدامات عام‌المنفعه در این عصر توجه شده است؛ به‌عنوان مثال، «خاوری‌شیرازی» در تاریخ ذوالقرنین هنگامی‌که به اقدامات عمرانی ابتدای سلطنت فتحعلی‌شاه در عتبات عالیات و شهرهای قم و شیراز و هم‌چنین بنای عماراتی نظیر قصر قاجار در ری و تخت قاجار در شیراز اشاره می‌کند ذکر سایر «آن نذورات و صدقات و ایراد اوضاع ابنیه و عمارات» را «مناسب سیاق تاریخ» نمی‌داند (خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۰۱)، مؤلف اشرف التواریخ ذکر «آثار خیر» عصر فتحعلی‌شاه قاجار را نیازمند «دفتری علی‌حده» بیان کرده است (نوری، ۱۳۸۶: ۳۴۶)، «جهانگیرمیرزا» نیز در تاریخ نو که وقایع بین سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۲۶۷ هـ.ق.، را منعکس کرده، اقدامات عمرانی عصر «عباس‌میرزا» در ولایت آذربایجان را تنها در چند سطر خلاصه کرده است (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۱۹۱-۱۹۰)؛ هم‌چنین «اعتضادالسلطنه» در انعکاس اقدامات عمرانی عصر فتحعلی‌شاه قاجار پس از ذکر اقدامات متعدد وی در ابنیهٔ مذهبی و ساخت مساجدی در: تهران، قزوین، سمنان، کاشان، یزد، کرمان، شیراز و تبریز، به ساخت بناهای تشریفاتی و قصرها و ایجاد نقش‌برجسته‌های سلطنتی در دامنه‌های جنوبی البرز پرداخته است (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۷۳-۷۱)؛ «مفتون دنبلی» نیز در الگویی مشابه همانند خاوری‌شیرازی، اعتضادالسلطنه و جهانگیرمیرزا، ابتدا به اقدامات فتحعلی‌شاه در اماکن مذهبی اشاره کرده و سپس به ساخت بناهای تشریفاتی در شهر تهران نظیر قصر قاجار پرداخته است (دنبلی، ۱۳۸۳: ۱۰۱). اعتمادالسلطنه نیز در ذکر اقدامات عمرانی عصر فتحعلی‌شاه تنها به اقدامات وی در ابنیهٔ مذهبی اشاره می‌کند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۶۲۱)؛ درحالی‌که شخص وی در المآثر و الآثار به‌صورت بسیار مفصل به اقدامات عمرانی و عام‌المنفعهٔ چهل سال اول سلطنت ناصرالدین‌شاه اشاره کرده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ج ۱: ۶۲-۱۲۴). اقدامات عمرانی عام‌المنفعهٔ عصر ناصرالدین‌شاه قاجار در خاطرات ظهیرالدوله نیز به‌صورت مفصل منعکس شده است (ظهیرالدوله، ۱۳۶۷: ۲۱-۲۰) که این امر نشانهٔ تحولی در نگرش تاریخ‌نگاران نیمهٔ دوم عصر قاجار در باب انعکاس اقدامات عمرانی است. به‌طورکلی انعکاس اقدامات عمرانی و احداث ابنیهٔ عام‌المنفعه در منابع مربوط به عصر فتحعلی‌شاه و در تواریخ مربوط به عصر وی چندان برجسته نیست. این درحالی است که در منابع نگاشته‌شده در انتهای قرن ۱۳هـ.ق.، نظیر سفرنامهٔ سیف‌الدوله به اقدامات عمرانی عصر فتحعلی‌شاه قاجار به‌صورت مفصل‌تری اشاره شده است که بیانگر اهمیت یافتن موضوع اقدامات عمرانی در نوشته‌های نیمهٔ دوم عصر قاجار است. لازم به ذکر است که نحوهٔ انعکاس اقدامات عمرانی و ساخت آثار معماری، در منابع تاریخی مربوط به نیمهٔ اول عصر قاجار در ادامهٔ سنت مورخان دوران اسلامی نوعی مواجههٔ شخص‌محور است که در آن انعکاس اقدامات عمرانی

و ساخت ابنیه در جهت تأکید بر منزلت و جایگاه سیاسی افراد بوده است و آثار معماری به‌صورت مستقل چندان موردتوجه قرار نگرفته‌اند، چنان‌که با مقایسهٔ منابع تاریخی مربوط به نیمهٔ اول عصر قاجار و منابع اصلی مربوط به دورهٔ سلجوقی به‌عنوان یکی از دوره‌های درخشان و پرکار تاریخ هنر و معماری ایران نیز این شباهت در رویکرد مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان مثال، مورخانی نظیر «راوندی» در «راحة‌الصدور»، «بنداری اصفهانی» در زبدة‌النصره و «ظهیری نیشابوری» در سلجوق‌نامه اقدامات عمرانی گسترده و ابنیهٔ متعدد احداث‌شده در عصر سلطنت «ملکشاه سلجوقی» را تنها در چند سطر برشمرده‌اند (راوندی، ۱۳۳۳: ۹۸؛ بنداری، ۱۳۵۶: ۷۹-۷۸؛ ظهیری‌نیشابوری، ۱۳۹۰: ۱۰) و روایت مورخان از اقدامات عمرانی نیمهٔ نخست عصر قاجار ازلحاظ اختصار و اشاره به کلیات و قرار گرفتن آثار معماری در سایهٔ وقایع سیاسی، شباهت کاملی به نوع روایت مورخان قرون میانی اسلامی دارد. لازم به ذکر است که در تواریخ محلی مربوط به دورهٔ قاجار اطلاعات نسبتاً بیشتری مربوط به اقدامات عمرانی حکام نیمهٔ نخست عصر قاجار وجود دارد که از آن‌جمله می‌توان به جامع جعفری اثر «محمدجعفر بن محمدحسین نائینی» اشاره کرد که برخی از اقدامات عمرانی حکام یزد نظیر «محمدولی میرزا» و «محمدزمان‌خان» در این اثر ثبت شده است (نائینی، ۱۳۵۳: ۵۵۶، ۶۰۶). چنین رویکردی دائر بر انعکاس مفصل‌تر اقدامات عمرانی و احداث ابنیه عیناً در تواریخ شهری و محلی دورهٔ سلجوقی نیز نظیر تاریخ بیهق «علی بن زید بیهقی»، السیاق لتاریخ نیسابور «عبدالغافر فارسی» و هم‌چنین بدایع‌الزمان «ابوحامد کرمانی» نیز دیده می‌شود که بیانگر سنتی دیرپا در نحوهٔ انعکاس آثار معماری و اقدامات عمرانی در منابع مکتوب دوران اسلامی است (ن.ک. به: ابوحامدکرمانی، ۱۳۲۶: ۴-۳؛ عبدالغافر فارسی، ۱۴۰۳: ۳۲۸؛ بیهقی: ۱۳۶۱: ۵۳).

اقدامات و سیاست‌های عمرانی در عصر آقامحمدخان قاجار

اگرچه اطلاعات چندانی از اقدامات عمرانی دوران حاکمیت آقامحمدخان (۱۲۱۱-۱۱۹۳هـ.ق.) در دست نیست، با این‌حال می‌دانیم که وی در مدت کوتاه حکومت خود و قبل از آن نیز ابنیهٔ مختلفی را عمدتاً در تهران و مازندران بنا کرده که از آن‌جمله می‌توان به کاخ‌ها و باغ‌هایی در استرآباد، ساری و تهران اشاره نمود (همبلی، ۱۳۹۳: ۵۶۳). نخستین شاه قاجار بسیار به ولایت مازندران علاقه‌مند بود و چندین قصر در این ولایت احداث کرده بود (ساروی، ۱۳۷۱: ۱۱۰). شهر ساری از شهرهای موردتوجه وی بود و به دستور او آثاری در این شهر ساخته شده بود که از آن‌ها می‌توان به «میدان و دیوانخانهٔ آقامحمدشاه قاجار» و «ارگ اندرونی آقامحمدشاهی» اشاره کرد؛ هم‌چنین استحکامات و حصار دفاعی شهر ساری و قلعهٔ شهر به دستور وی ساخته شد (مکنزی، ۱۳۵۹: ۱۲۴). به‌طورکلی در عصر سلطنت آقامحمدخان قاجار و با توجه به شرایط سیاسی و کشمکش‌های نظامی عصر وی و نیاز به تثبیت حاکمیت قاجار ساخت بناهای با کارکرد دفاعی و نظامی موردتوجه قرار گرفت که ازجملهٔ آن‌ها می‌توان به «قلعهٔ آقامحمدخانی» در باغ تخت‌شیراز (اسلامی، ۱۳۵۰: ۶۸) و ساخت استحکامات شهر ساری (ملکونوف، ۱۳۶۳: ۱۵۱) اشاره کرد.

شاه قاجار پس از تاج‌گذاری و انتخاب شهر تهران به‌عنوان پایتخت، درراستای اهمیت بخشیدن به تهران و تحت‌الشعاع قرار گرفتن پایتخت‌های دیرین صفویه و زندیه و کاستن از اهمیت آن‌ها، دستور تخریب حصار و برج و باروی شهرهای شیراز و اصفهان و کرمان را صادر کرد (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۸۱۹۳؛ دآلمانی، ۱۳۳۵: ۵۴) و دستور ساخت برخی بناهای تشریفاتی در شهر تهران، ازجمله یک عمارت کلاه‌فرنگی در باغ گلستان را صادر کرد (موریه، ۱۳۸۵، ج۱: ۲۴۸) تعدادی کاروانسرا نیز به دستور وی در این دوره در شهر تهران (الیویه، ۱۳۷۱: ۶۸) و در منازل واقع‌در راه‌های منتهی به تهران نظیر کاروانسرای پل دلاک (نائینی، ۱۳۶۶: ۹۴) ساخته شد. حصار و ارگ شهر تهران نیز به دستور وی در مدت چهار ماه مرمت و خندقی عمیق به دور شهر تهران ایجاد شد (سیف‌الدوله،

تصویر ۱: قلعهٔ آقامحمدخانی احداث‌شده در باغ تخت شیراز از نمای جنوب‌غربی (اسلامی، ۱۳۵۰: ۵۹).
Fig. 1: Agha Mohammad Khani Castle in Bagh-e Takht in Shiraz from southwestern perspective (Eslami, 1971: 59).

۱۳۶۴: ۲۲). نزدیکان شاه قاجار نیز در ناحیهٔ گرگان و استرآباد در این دوران دست به ساخت بناهای مذهبی و عام‌المنفعه زدند. «رابینو» از مسجدی یاد می‌کند که در سال ۱۲۱۱هـ.ق. در استرآباد توسط «امامقلی‌خان قاجار بن اشده» بود (رابینو، ۱۳۴۲: ۴۵). شهر استرآباد به این‌دلیل که زادگاه آقامحمدخان بود موردتوجه خاص وی قرار داشت و وی پس از به قدرت رسیدن اقداماتی چون ساخت کاخ، تعمیر دیوارها و دروازه‌های شهر و پاک‌سازی خندق‌ها و نهرها را در این شهر انجام داد (همبلی، ۱۳۹۳: ۵۷۳). عمارتی به‌نام «دیوانخانه» در استرآباد نیز از بناهایی است که به دستور وی احداث شده است (ظل‌السلطان، ۱۳۶۸، ج ۱: ۸۵). «بوهلر» نیز از عمارتی به‌نام «عمارت سلطانی استرآباد» یاد می‌کند که به‌دستور آقامحمدخان قاجار بنا شده بود (بوهلر، ۱۳۵۷: ۵۱). مرمت پل‌ها و جاده‌ها که نقش مهمی در افزایش سرعت لشکرکشی‌ها و تسهیل جابه‌جایی‌های نظامی داشت نیز از اقدامات موردتوجه وی بود که در این‌زمینه می‌توان به پل‌هایی که به دستور وی بر رودخانهٔ قزل‌اوزن (موریه، ۱۳۸۵، ج۱: ۲۹۵) و بر رودخانهٔ تجن در حوالی ساری (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج۳: ۱۴۰۵؛ مکنزی، ۱۳۵۹: ۱۲۹) ساخته شد و تعمیر پل خداآفرین (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۷) اشاره کرد. با توجه به مجموعه شواهد به‌جای مانده از عصر آقامحمدخان می‌توان گفت که ساخت بناهای عام‌المنفعه، تجاری، دفاعی-نظامی و بناهای حکومتی نظیر دیوانخانه‌ها از اهمیت بیشتری در عصر وی در مقایسه با احداث و نوسازی اماکن مذهبی برخوردار بوده است. سیاستی که با توجه به شواهد معماری، در عصر فتحعلی‌شاه به‌نوعی دیگر دنبال شد و ساخت و مرمت اماکن مذهبی و تشریفاتی در اولویت قرار گرفت. با این‌حال با توجه به گزارش‌ها نمونه‌هایی اندک از اقدامات وی در بناهای مذهبی بنا در دست است؛ به‌عنوان مثال، «میرزامحمدحسین فراهانی» احداث مسجد سلطانی قزوین را به دستور وی می‌داند (فراهانی، ۱۳۶۲: ۲۱) که ساخت آن در عصر فتحعلی‌شاه قاجار به اتمام رسید. به برخی دیگر از اقدامات وی در مرمت ابنیهٔ مذهبی مشهد و عتبات‌عالیات نیز در منابع عصر قاجار اشاره شده است (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۷؛ صدیق‌الممالک، ۱۳۶۶: ۵۲).

اقدامات و سیاست‌های عمرانی در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار

اقدامات عمرانی عصر قاجار با به تخت نشستن فتحعلی‌شاه قاجار و در دورهٔ حکومت وی (۱۲۵۰-۱۲۱۱هـ.ق.) رشدی فزاینده را تجربه کرد. توجه شاه قاجار به این اقدامات عمرانی در حدی بود که به‌عنوان مثال، وی چندین‌بار برای نظارت بر روند احداث شهر سلطان‌آباد عراق و ابنیهٔ درحال ساخت آن، از این شهر دیدن کرد (چریکف، ۱۳۵۸: ۷۸). «آگوست بن‌تان» افسر فرانسوی از نامهٔ فتحعلی‌شاه مبنی‌بر لزوم آموزش فنون جدید معماری و ساخت استحکامات از سوی مستشاران خارجی به معماران ایرانی و ذکر این‌جمله در نامهٔ فتحعلی‌شاه که «نظر همایون ما به تأسیس و احداث ساختمان‌های جدید و عالی است» خبر می‌دهد (بن‌تان، ۱۳۵۴: ۱۰۳). در این دوره به‌کمک این افسران خارجی در برخی از شهرهای ایرانی واقع‌در مرزهای شمال‌غربی و غربی کشور به‌دلیل الزامات دفاعی و نظامی، ساخت‌وسازهای گسترده‌ای در حوزهٔ نظامی و دفاعی صورت گرفت که به‌عنوان مثال، می‌توان به اعزام هیأت فرانسوی به اردبیل و ساخت قلعهٔ شهر اردبیل (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۹۱) و استحکامات و حصار شهر خوی (موریه، ۱۳۸۵، ج ۱: ۳۲۸؛ فریزر، ۱۳۶۴: ۳۸؛ ژوبر، ۱۳۲۲: ۸۱) اشاره کرد. جهانگیرمیرزا در بیان اقدامات عصر حکومت عباس‌میرزا در آذربایجان پیش از سایر اقدامات به احداث قلاع نظامی اردبیل، خوی و کردشت توسط وی اشاره کرده است (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۱۹۰). اعتضادالسلطنه علاوه‌بر ذکر سه قلعهٔ فوق‌الذکر به ساخت حصار تبریز، ساخت قلعهٔ النجق، تعمیر قلعهٔ ایروان و ساخت قلعهٔ عباس‌آباد اشاره کرده است (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۹۳) که این انعکاس پُررنگ ساخت آثار نظامی در متون این دوره، به‌نوعی بیانگر انعکاس دغدغه‌ها و اولویت‌های عباس‌میرزا در مرزهای شمال‌غربی به‌شمار می‌رود؛ در ادامه عوامل تأثیرگذار بر سیاست‌های عمرانی در عصر فتحعلی‌شاه قاجار مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

- نمایش شکوه خاقانی و اتحاد دین و دولت، احداث بناهای تشریفاتی و مذهبی در عصر فتحعلی‌شاه قاجار

عصر فتحعلی‌شاه قاجار در عرصهٔ ادبیات، هنر و معماری شاهد نوعی بازگشت به گذشته درراستای احیای سنت شیعی-ایرانی کهن با تقلید از ویژگی‌های فرهنگی عصر صفوی و هم‌چنین حضور پررنگ عناصر فرهنگی ایران‌باستان بود. چنان‌که «گریگور» اشاره می‌کند اگرچه معماری و هنر عصر صفوی الگوی آرمانی حکام دورهٔ زندیه و نیمهٔ اول سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار به‌شمار می‌رفت، با این‌حال شکست ایران از روسیه موجبات شروع مرحلهٔ جدیدی در هنر و معماری عصر قاجار و شکل‌گیری نوعی از زیبایی‌شناسی هنری گردید که هدف آن احیای عظمت آسیب‌دیدهٔ سلطنت و کسب شأن و منزلت ازطریق احداث بناهای تشریفاتی (Grigor, 2017: 1084) و استفادهٔ پررنگ از عناصر فرهنگی ایران‌باستان در تزئینات این بناها و هم‌چنین ایجاد نقش‌برجسته‌هایی به‌سبک نقش‌برجسته‌های ساسانی بود (Grigor, 2007: 562-590)، براساس شواهد باستان‌شناسی نُه نقش‌برجسته از عصر فتحعلی‌شاه قاجار در دست است که از این تعداد پنج عدد از این نقش‌برجسته‌ها در ناحیهٔ فارس ایجاد شده‌اند که موضوعات این نقش‌برجسته‌ها همانند بیشتر نقش‌برجسته‌های عصر ساسانی موضوع جلوس شاهی، بارعام و شکار است. «جونز» در اثر معماری جهان اسلام از نقش‌برجسته‌های عصر قاجار به‌نام نقش‌برجسته‌های نئوساسانی یاد می‌کند که در آن نئوکلاسیسیسم اروپایی با بقایای سبک شاهی نقش‌برجسته‌های سنگی ایران در زمان ساسانیان ترکیب شده است (ن. ک. به: گروبه و همکاران، ۱۳۷۹: ۱۷۷).

هم‌چنین مرمت‌هایی که در بناهای مذهبی در این دوره به‌دستور فتحعلی‌شاه قاجار انجام شد (جدول‌های ۱، ۲، ۳، ۴ و ۵) درحدی است که عصر وی را می‌توان عصر مرمت و نوسازی ابنیهٔ مذهبی و احداث ابنیهٔ بزرگ‌مقیاس نامید. در این دوره عمدهٔ آثار مذهبی شهر تهران مورد مرمت و بازسازی

تصویر ۲: نقش‌برجستهٔ جلوس فتحعلی‌شاه قاجار که به نقش‌برجستهٔ عصر ساسانی طاق‌بستان اضافه شده است (Grigor, 2007).

Fig. 2: The Relief of Fath-Ali Shah Qajar's Seat, added to the Sassanid-era relief in Taq-e Bostan (Grigor, 2007).

قرار گرفتند و یا بناهای مذهبی جدیدی در این شهر ایجاد شد. با مطالعهٔ آثار معماری احداث‌شده در نیمهٔ اول عصر قاجار به‌روشنی می‌توان تعداد پرشمار آثار مذهبی احداث‌شده و مرمت‌شده در این عصر را در مقایسه با ابنیهٔ عام‌المنفعه، خدماتی و تجاری دریافت. در جدول ۱، برخی بناهای احداث‌شده یا مرمت‌شده در عصر وی در اماکن مذهبی شهر تهران فهرست شده است.

تأکید بر احداث و مرمت بناهای مذهبی و تشریفاتی و ادامهٔ این سیاست، در اقدامات برخی از حکام و وزرای این عهد و بالأخص «محمدحسین‌خان صدراصفهانی» صدراعظم مشهور فتحعلی‌شاه نیز کاملاً مشهود و بارز است. اگرچه بخشی از اقدامات گستردهٔ عمرانی وی ازقبیل ساخت «رباطات و بقاع خیر و پل‌ها و آب‌انبار و سقاخانه‌ها و مدارس و تکیه‌ها» در منابعی چون صدرالتواریخ هرچند به‌صورت مختصر منعکس شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۹۱-۸۹) و به دستور وی بناهای عام‌المنفعهٔ زیادی در ناحیهٔ اصفهان احداث شد، با این‌حال با توجه به شواهد معماری بخش عمده‌ای از تلاش‌های وی بر احداث و مرمت ابنیهٔ تشریفاتی و مذهبی متمرکز بود. این اقدامات جدای از اقدامات گسترده‌ای بود که وی در اماکن مذهبی عتبات عالیات و شهرهایی نظیر نجف انجام‌داد. با توجه به گزارش منابع تاریخی و شواهد معماری بناهایی که در جدول ۲، فهرست شده‌اند به‌دستور شخص وی در اصفهان ایجاد ساخته شده‌اند که عمدتاً شامل بناهای مذهبی هستند.

هم‌چنین علاوه‌بر بناهای تشریفاتی متعددی نظیر: قصر فخرالدوله (خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰، ج۲: ۱۰۱۱)، قصر قاجار (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج۳: ۱۴۴۹؛ خورموجی، ۱۳۴۴، ج۱: ۱۱)، باغ و عمارت نگارستان (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۲۲۰؛ مستوفی، ۱۳۸۴، ج۱: ۳۶)، قصر کاوس شمیران (خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰، ج۲: ۱۰۴۳) ابنیهٔ کاخ گلستان، عمارت تخت‌مرمر و عمارت بادگیر که در عصر سلطنت دومین شاه قاجار در شهر تهران احداث شد، سیاست احداث بناهای متعدد مذهبی و تشریفاتی با حمایت و پیگیری فتحعلی‌شاه قاجار و محمدحسین‌خان صدراصفهانی و سایر امرای این دوره در ولایت اصفهان نیز پیگیری شد که نمونه‌های آن در جدول ۳، قابل‌مشاهده است.

جدول ۱: تعدادی از بناهای مذهبی احداث‌شده یا مرمت‌شده در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار در ناحیه تهران (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 1: A number of religious buildings constructed or repaired during the reign of Fath-Ali Shah Qajar in Tehran (Authors 2021).

نام بنا	شهر	تاریخ ساخت	توضیحات
بنای مدرسهٔ مروی (مدرسهٔ فخریه)	تهران	۱۲۳۰-۱۲۳۱ ه.ق.	احداث توسط حاج محمدحسین‌خان ملقب به فخرالدوله
مسجد سیدعزیزالله	تهران	بین سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۲۵۰ ه.ق.	احداث در دورهٔ فتحعلی‌شاه
مسجد شاه	تهران	در سال ۱۲۲۵ ه.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه آغاز و در سال ۱۲۴۰ ه.ق.، به اتمام رسید	مخارج ساخت مسجد توسط مهدعلیای اول مادر فتحعلی‌شاه قاجار تقبل شد.
امامزاده حسن	تهران	۱۲۱۱-۱۲۵۰ ه.ق.	اصل بنا مربوط به دورهٔ فتحعلی‌شاه قاجار است.
بقعهٔ جوانمرد قصاب	شهرری	۱۲۱۰-۱۲۵۰ ه.ق.	در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه ساخته شده است.
بقعهٔ بی‌بی‌زبیده	تهران	۱۲۱۱-۱۲۵۰ ه.ق.	دارای آثاری از دورهٔ فتحعلی‌شاه است.
مسجد جامع شهرری	شهرری	۱۲۴۳ ه.ق.	دورهٔ سلطنت فتحعلی‌شاه توسط سرتیپ محمدیوسف‌خان نوری مرمت شده است.
امامزاده قاسم شمیران	تهران	۱۲۲۴ ه.ق.	در دورهٔ فتحعلی‌شاه قاجار نیز در سال ۱۲۲۴ ه.ق. توسعه داده شده است.
امامزاده صالح تجریش	تهران	۱۲۱۰ ه.ق.	مرمت آن بین سال‌های ۱۲۱۰ ه.ق. الی ۱۲۲۰ ه.ق. توسط هلاکومیرزا فرزند فتحعلی‌شاه انجام شده است.
امامزاده معصوم	تهران	۱۲۴۰ ه.ق.	در دورهٔ حکومت فتحعلی‌شاه با نظارت آغامرتضی‌قلی خواجه مرمت شده است.
ایوان قاجاری امامزاده جعفر ورامین	ورامین	۱۲۲۷ ه.ق.	در دوره فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۲۷ ه.ق.، یک ایوان به آن اضافه شده است.
مرمت آرامگاه امامزاده زید	تهران	۱۲۴۵ ه.ق.	با توجه به کتیبهٔ گنبد بنا مرمت آن در سال ۱۲۴۵ ه.ق.، به دستور آصف‌الدوله انجام شده است.
ساخت ضریح جدید و انجام اقدامات عمرانی در حرم حضرت عبدالعظیم علیه‌السلام	شهرری	۱۲۲۰-۱۲۵۰ ه.ق.	تعمیر حرم‌های سایر امامزادگان مدفون در حرم حضرت عبدالعظیم نیز در این عصر انجام شد.
تعمیر مسجد جامع تهران	تهران	۱۲۴۰-۱۲۳۰ ه.ق.	گنبد مسجد جامع نیز طی این تعمیرات تزئین گردید.
ساخت مسجد صدر	تهران	احتمالاً بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ ه.ق.	به امر میرزاشفیع مازندرانی صدراعظم فتحعلی‌شاه
بقعهٔ امامزاده سیدولی	تهران	حدفاصل سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۲۵۰ ه.ق.	بنای جدیدی به‌جای بنایی از دوره‌های گذشته در این مکان ساخته شد.

جدول ۲: برخی از بناهای احداث‌شده و مرمت‌شده به دستور محمدحسینخان صدراصفهانی در شهر اصفهان (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 2: Some of the buildings constructed and reconstructed at the command of Mohammad Hossein Khan Sadr Isfahani in Isfahan (Authors, 2021).

نام بنا	تاریخ ساخت یا مرمت
مدرسهٔ صدر بازار اصفهان	بین سال‌های ۱۲۱۷ تا ۱۲۲۲ ه.ق.
آرامگاه واله اصفهانی	۱۲۲۹ ه.ق.
مدرسهٔ پاقلعه	۱۲۱۷ ه.ق.
درب ورودی مسجد جامع اصفهان	۱۲۱۸ ه.ق.
مرمت مدرسهٔ ملاعبدالله از مدارس عصر صفوی	بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ ه.ق.
مدرسهٔ فتح‌آباد	بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ ه.ق.
بازار مجاور مسجد جامع اصفهان	۱۲۱۸ ه.ق.
مرمت بازار طوقچی	۱۲۱۸ ه.ق.
مرمت بنای امامزاده اسماعیل اصفهان	در عصر فتحعلی‌شاه به تاریخ ۱۲۲۹ ه.ق.
مرمت گنبد امامزاده هارون‌ولایت اصفهان	بین سال‌های ۱۲۱۵ تا ۱۲۳۰ ه.ق.

جدول ۳: آثار مذهبی و تشریفاتی احداث‌شده و مرمت‌شده در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه در ولایت اصفهان (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 3: Religious and ceremonial works constructed and reconstructed during the reign of Fath-Ali Shah in Isfahan (Authors, 2021).

نام بنا	تاریخ ساخت و مرمت	امرکننده ساخت
آثار و کتیبه‌های قاجاری مسجد شاه اصفهان	عصر فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار (۱۲۶۴-۱۲۱۱ ه.ق.)	به دستور فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار
مرمت و توسعهٔ مسجد سلجوقی گلپایگان	۱۲۱۱-۱۲۵۰ ه.ق.	با حمایت مالی فتحعلی‌شاه قاجار
ساخت تکیه مادر شاهزاده در تخت‌فولاد اصفهان	نامشخص	مریم‌بیگم همسر فتحعلی‌شاه
مرمت بنای مقبرهٔ ابولولو در کاشان	۱۲۱۵-۱۲۳۰ ه.ق.	حسینقلی‌خان برادر فتحعلی‌شاه قاجار
مرمت بنای مشهد اردهال	۱۲۱۰-۱۲۲۰ ه.ق.	آسیه‌خانم عزالدین‌لو مادرشاه (مهدعلیای اول)
مرمت بقعهٔ هارون‌ولایت اصفهان	۱۲۴۰-۱۲۵۰ ه.ق.	به دستور شاهزاده سلطان محمدمیرزای قاجار حاکم ولایت اصفهان
توسعهٔ باغ فین و احداث ساختمان موسوم به شترگلوی فتحعلی‌شاهی	۱۲۲۰-۱۲۳۰ ه.ق.	به دستور فتحعلی‌شاه قاجار
به دو باغ و عمارات متصل به آن در نزدیکی پل و دروازهٔ خواجو	۱۲۲۵ -۱۲۱۵ ه.ق.	به دستور محمدحسین‌خان صدراصفهانی
ساخت عمارت صدری در مجاورت چهل‌ستون	احتمالاً بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ ه.ق.	به دستور محمدحسین‌خان صدراصفهانی
احداث ساختمانی به‌نام حرم در میان عمارت چهل‌ستون	احتمالاً بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ ه.ق.	به دستور محمدحسین‌خان صدراصفهانی
ساخت عمارت بهشت‌آیین	احتمالاً بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰ ه.ق.	به دستور محمدحسین‌خان صدراصفهانی

- بازسازی خرابی‌های ناشی از جنگ‌های داخلی بین قاجاریان و جانشینان زندیه

علاوه‌بر اقدامات مرمتی و نوسازی در اماکن مذهبی، بازسازی خرابی‌های ناشی از جنگ‌های قاجاریان و جانشینان زندیه از اقداماتی بود که در عصر فتحعلی‌شاه تعقیب و دنبال شد. این اقدامات، به‌ویژه در شهرهایی نظیر کرمان و همدان که از محاصره در عصر آقامحمدخان قاجار آسیب‌های فراوان دیده بودند با شدت بیشتری دنبال شد؛ به‌عنوان مثال، قلعهٔ شهر همدان که به‌دستور آقامحمدخان قاجار تخریب شده بود (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۸۰)، مجدداً در عصر فتحعلی‌شاه قاجار بازسازی شد (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۲: ۲۶). دیوارها و برج و باروهای شهر شیراز نیز که به دستور آقامحمدخان ویران شده بودند بعدها در عصر فتحعلی‌شاه به‌دستور «حسینعلی‌میرزا فرمانفرما» ساخته شد (ابوت، ۱۳۹۶: ۲۳۸)؛ هم‌چنین بررسی بناهای ایجادشده در عصر قاجار در شهرهایی نظیر کرمان، صحت نوشته‌های برخی از سیاحان خارجی در این دوره را با چالش مواجه می‌کند؛ به‌عنوان مثال، اگرچه به نوشتهٔ «دوروششوار»، فتحعلی‌شاه به‌دلیل ترس از کینه‌جویی اهالی کرمان و شورش مجدد آن‌ها، مایل به آبادی شهر کرمان نبود (دوروششوار، ۱۳۷۸: ۳۳-۳۲)، با این‌حال بررسی بناهای پرتعداد احداث‌شده در عصر فتحعلی‌شاه در شهر کرمان که عمدهٔ آن‌ها توسط «ابراهیم‌خان ظهیرالدوله» حاکم کرمان احداث شده است، پذیرفتن ادعای وی را دشوار می‌سازد.

- تأثیر عنصر نذر و اعتقادات مذهبی شخصی در اقدامات عمرانی نیمهٔ اول عصر قاجار

موضوع نذر و اعتقادات مذهبی شخصی، از دیگر عوامل تأثیرگذار بر اقدامات حکام نیمهٔ نخست عصر قاجار در ساخت بناهای یادمانی و مرمت و نوسازی ابنیه بوده است؛ به‌عنوان مثال، فتحعلی‌شاه پس از پیروزی بر مدعیان سلطنت، به سال ۱۲۱۴هـ.ق.، بنای امامزاده ابوالحسن را در روستای مسکین‌آباد از توابع قزوین که بر سر راه تهران به قزوین واقع بود به شکرانهٔ این پیروزی ساخت (ورجاوند، ۱۳۴۹: ۱۱)؛ هم‌چنین مورخان این دوره به نذر فتحعلی‌شاه مبنی‌بر هزینه کردن صدهزار تومان وجه نقد در حرم حضرت معصومه علیهاالسلام اشاره می‌کنند (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۲۱۸؛ خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰: ۱۰۰). به‌نوشتهٔ «موریه» و «فلاندن»، شاه قاجار در هنگامهٔ جنگ‌های داخلی پس از قتل آقامحمدخان سوگند یاد کرده بود که چنان‌چه بر تخت پادشاهی بنشیند، بناهای بسیاری در شهر قم خواهد ساخت و ساخت مدرسهٔ فیضیهٔ قم را نیز به سوگند و نذر شخصی شاه مربوط دانسته‌اند (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۲۳؛ موریه، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۲۰). از دیگر اقداماتی که در دههٔ اول سلطنت فتحعلی‌شاه به‌دستور وی در بقاع مذهبی انجام شد تکمیل بنای بقعه ملاحسن کاشی در شهر سلطانیه (دوکوتزبوئه، ۱۳۶۵: ۲۷۴) و ساخت صحن جدید یا صحن نو (ییت، ۱۳۶۵: ۲۹۶) و ایوان طلا در حرم رضوی بود (امین‌لشکر، ۱۳۷۴: ۱۴۳). تعمیر اماکن به‌واسطهٔ نذر در این عصر تنها منحصر به مرمت ابنیهٔ مذهبی نبود چنان‌چه اعتمادالسلطنه از نذر شخصی «محمدحسین‌خان صدراصفهانی» در تعمیر پل خواجو یاد می‌کند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۷۳)؛ هم‌چنین عنصر نذر، نقش مهمی در اقدامات عمرانی انجام‌شده توسط بانوان عصر قاجار داشته است. در منابع این عصر به برخی از شاهزادگان زن قاجار و فرزندان فتحعلی‌شاه که به‌واسطهٔ نذورات شخصی، توجه زیادی به امور خیریه و عام‌المنفعه داشته‌اند، اشاره شده است؛ به‌عنوان مثال، خاوری‌شیرازی از شاهزاده «فخرجهان خانم» ملقب به «فخرالدوله» یاد می‌کند که «در تعمیر عمارت عالیه و ترتیب خیرات جاریه شوقش بسیار» بود و اقداماتی در روستاهای اطراف تهران انجام داده بود (خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۰۱۰). خاوری‌شیرازی هم‌چنین از همسر فتحعلی‌شاه، «آغابیگم» ملقب به «آغاباجی» دختر «ابراهیم‌خلیل‌خان جوانشیر» حاکم قراباغ یاد می‌کند که اقدامات عمرانی متعددی در شهر قم انجام داده بود، و در سال ۱۲۴۸هـ.ق.، هنگام درگذشت مؤلف تاریخ ذوالقرنین در قصیده‌ای[1] در مدح وی به برخی از اقدامات عمرانی وی در شهر قم ازقبیل ساخت مسجد و مدرسه، بازار و رباط

و حمام اشاره کرده است (همان: ۱۰۴۳). در عصر محمدشاه قاجار نیز «مهدعلیا» همسر محمدشاه قاجار یکی از افرادی بود که اهتمام و علاقهٔ زیادی به انجام این‌گونه امور خیر و ساخت و بنای ابنیهٔ مذهبی نظیر مسجد و مدرسه داشت و اسناد متعددی از وی در این‌زمینه در دست است؛ به‌عنوان مثال، چند سند در مجموعهٔ اسناد مربوط به مهدعلیا به این موضوع و ساخت مسجد و مدرسهٔ مهدعلیا توسط وی و وقف‌نامهٔ مربوط به این بنا اشاره دارد (ن. ک. به: نوایی، ۱۳۸۳: ۳۵-۱۷).

- رقابت‌ها و گرایش‌های عمرانی متفاوت شاهزادگان ارشد قاجار و تأثیر آن در سیاست‌های عمرانی عصر فتحعلی‌شاه قاجار

از دیگر عوامل تأثیرگذار بر روند احداث ابنیه و مرمت آثار در نیمهٔ نخست عصر قاجار، می‌توان به موضوع رقابت‌ها و گرایش‌های عمرانی متفاوت شاهزادگان ارشد قاجار اشاره کرد. در این دوره فرزندان و برادران فتحعلی‌شاه که در تمام ولایات ایران حکومت می‌کردند و تمایل داشتند تا به تقلید از الگوی دارالخلافهٔ تهران، نمونهٔ کوچک‌تری را در مرکز ولایت خود احداث کنند، دست به احداث ابنیهٔ مختلف و مرمت بناهای مذهبی زدند. براساس شواهد معماری، مناطقی هم‌چون: آذربایجان، مازندران، فارس، یزد و غرب و جنوب‌غرب ایران که شاهزادگان ارشد قاجار نظیر: «عباس‌میرزا»، «محمدقلی‌میرزا ملک‌آرا»، «حسینعلی‌میرزا فرمانفرما»، «محمدولی‌میرزا» و «محمدعلی‌میرزا دولتشاه» در این مناطق حکومت می‌کردند، شاهد بیشترین اقدامات عمرانی و زیربنایی بود و به‌نظر می‌رسد رقابت‌های این پنج فرزند ارشد فتحعلی‌شاه قاجار که هر پنج‌تن در سال ۱۲۰۳هـ.ق.، متولد شده بودند و به‌کرات در منابع عصر قاجار به آن اشاره شده است (ن. ک. به: رضاقلی‌میرزا، ۱۳۴۶: ۱۸؛ سپهر، ۱۳۷۷، ج۱: ۴۳۳؛ خاوری‌شیرازی، ۱۳۸۰، ج۲: ۹۱۸) در میزان و روند احداث و مرمت ابنیه نیز منعکس شده باشد. با این‌حال، با مشاهدهٔ آثار معماری و اقدامات زیربنایی انجام‌شده توسط برخی شاهزادگان قاجار نظیرِ محمدعلی‌میرزا دولتشاه می‌توان به تفاوت اندیشه‌های شاهزادگانی نظیرِ وی با سایر حکام و شاهزادگان این عصر که به تبعیت از سیاست‌های دربار بر ساخت و مرمت ابنیهٔ مذهبی و بناهای تشریفاتی تأکید داشتند، پی‌برد. از اقداماتی که به‌دستور محمدعلی‌میرزا دولتشاه انجام شد می‌توان از ساخت قلعه‌کهنهٔ کرمانشاه (کلایس، ۱۳۶۶: ۱۱۱)، ساخت قلعه‌ای درکنار رودخانهٔ قره‌سو (چریکف، ۱۳۵۸: ۱۷۹)، احداث کارخانهٔ تفنگ‌سازی و حصار شهر کرمانشاه (اوبن، ۱۳۶۲: ۳۳۹)، سد میزان شوشتر یا بند شاهزاده برروی رودخانهٔ گرگر بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۳۰هـ.ق. (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۵۲؛ قراگزلو همدانی، ۱۳۸۲: ۴۹؛ راولینسون، ۱۳۶۲: ۹۳)، احداث دیوانخانه و سربازخانه در شهر خرم‌آباد (ظل‌السلطان، ۱۳۶۸، ۲: ۶۰۷)، ساخت کاروانسرا در گردنهٔ پاطاق کرمانشاه (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۷۲: ۷۲)، مرمت یک پل و کاروانسرا در حوالی خانقین (همان: ۸۱) و احداث بازار ملایر در سال ۱۲۳۶هـ.ق. (ملازاده و محمدی، ۱۳۷۹: ۲۳۸) نام‌برد. این درحالی است که با توجه به نوع آثار احداث‌شده یا مرمت‌شده توسط شاهزادگانی نظیرِ محمدقلی‌میرزا ملک‌آرا که عمدتاً شامل آثار تشریفاتی و حکومتی نظیر عمارت‌های حکومتی وی در ساری (ناصرالدین‌شاه و اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۸: ۹۲)، باغ و کلاه‌فرنگی محمدقلی‌میرزا در جنوب شهر ساری (میرزاابراهیم، ۱۳۵۵: ۹۵)، باغ و عمارتی در بارفروش (ملکونوف، ۱۳۶۳: ۱۵۵) و تعمیر قصر آقامحمدخان در ساری (مکنزی، ۱۳۵۹: ۱۲۷) است، اولویت‌های شاهزادگانی نظیرِ وی در احداث آثار و ابنیه را دریافت. علاوه‌بر این ویژگی‌ها و تمایلات شخصی برخی شاهزادگان قاجار در این عصر مبنی‌بر عمران و آبادانی حوزهٔ حکومتی خود را می‌توان درراستای افزایش رونق و ثروت دربار محلی آنان دانست؛ به‌عنوان مثال، اقدامات محمدعلی‌میرزا دولتشاه در عمران و آبادی شهر کرمانشاه و

ساخت بازارها و کاروانسراها و اجارهٔ آن‌ها به بازرگانان وسیله‌ای درجهت افزایش عایدات شخصی وی ارزیابی شده است (همبلی، ۱۳۹۳: ۵۷۵).

- تأثیر و تحلیل عنصر کسب مشروعیت سیاسی در اقدامات عمرانی عصر فتحعلی‌شاه قاجار

نیاز به کسب مشروعیت نقش اساسی در اقدامات عصر فتحعلی‌شاه داشت. قاجارها فاقد مشروعیت صفویان بودند و سلسلهٔ تازه تأسیس قاجار نیاز داشت تا با احداث و مرمت بناهای مذهبی وجههٔ خود را تقویت کند. علاوه‌بر این، مورخانی نظیر «آوری» معتقدند که بیزاری قاجارها از بقایای مادی عظمت صفویه مانند مساجد و کاخ‌ها باعث شد تا آنان نیز برنامهٔ جامع عمرانی ویژهٔ خود را پایه‌ریزی کنند[۲] (آوری، ۱۳۷۳: ۷۱). با بر تخت نشستن فتحعلی‌شاه، روحانیت شیعه که نقش آنان پس از سقوط صفویان در امور حکومتی کم‌رنگ شده بود، قدرت تازه‌ای یافتند. دامنهٔ نفوذ و قدرت مجتهدین بزرگ شیعی در این عهد تا جایی پیش‌رفت که «شیخ‌جعفر کاشف‌الغطاء» از مجتهدین بزرگ چهارگانه در این عهد در توقیعات خود فتحعلی‌شاه را «بندهٔ ما که بر بندگی خود اعتراف دارد» می‌نامید (ن. ک. به: حائری، ۱۳۹۹: ۳۳۲)، با تشدید اختلافات بین اصولیون و اخباریون در نیمهٔ دوم قرن ۱۲هـ.ق. و برتری یافتن اصولیون به رهبری وحید بهبهانی و شاگردان وی «میرزا ابوالقاسم قمی» و «سیدمهدی بحرالعلوم»، نیاز شاه به جلب حمایت علمای اصولی افزایش یافت (الگار، ۱۳۹۶ :۸۳). درهمین‌راستا بود که فتحعلی‌شاه از آغاز حکومت خود با تزئین و تعمیر حرم‌ها و ساختن مساجد بر آن بوده است تا خود را در نزد علما به‌عنوان حکمرانی متشرع نشان دهد. وی در سال دوم حکومت خود با توجه ویژه به شهر قم دستور انجام اقدامات عمرانی متعددی نظیر توسعهٔ حرم حضرت معصومه علیهاالسلام، مرمت مسجد امام حسن عسکری علیه‌السلام و مرمت و احداث دارالشفا و کاروانسرا و حمام‌ها و بازارها در شهر قم را صادر کرد (سپهر، ۱۳۷۷، ج۱: ۱۰۶-۱۰۳؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج۳: ۱۴۴۹؛ اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۷۱). اقدامات وی در شهر قم تا سال‌های پایانی سلطنت وی ادامه داشت و در خلال سفرهای سال‌های پایانی سلطنت خود به شهر قم نیز دستورات متعددی درراستای توسعهٔ حرم حضرت معصومه علیهاالسلام صادر کرد (جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۲۱۸؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ج ۳: ۱۶۱۸). هم‌چنین سنت احداث مدارس و مساجد سلطانی در این عهد از بارزترین اقدامات در سیاست مذهبی قاجاریان به‌شمار می‌رود. اهمیت این مدارس سلطانی در نزد شاه قاجار به‌حدی بود که شخص فتحعلی‌شاه در سال ۱۲۲۵هـ.ق. از روند احداث مدرسهٔ سلطانی کاشان بازدید کرد و با اختصاص موقوفاتی از املاک شخصی خود برای این مدرسه، تولیت و ریاست آن را به «حاج ملااحمد نراقی» (از روحانیون بزرگ و ذی‌نفوذ عصر فتحعلی‌شاه قاجار و نویسندهٔ کتاب معراج‌السعاده) واگذار کرد (نراقی، ۱۳۴۸: ۲۴۷). این سیاست ازسوی وزرای شاه نظیر «محمدحسین‌خان صدراصفهانی» و «میرزامحمدشفیع مازندرانی» نیز ادامه یافت، چنان‌چه میرزامحمدشفیع مازندرانی نیز دو مدرسه به‌نام «مدرسهٔ صدر» در شهر بارفروش و تهران بنا کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۴۵). براساس شواهد معماری امامزاده‌ها و مکان‌های مقدس شهر قم در این دوران به‌طور گسترده‌ای مورد مرمت و تعمیر قرار گرفت؛ ازجملهٔ این اقدامات می‌توان به تعمیر و مرمت بقاع امامزاده خاک فرج و شاهزاده احمد قم (فیض، ۱۳۵۰، ج ۲: ۲۸۷)، مرمت آرامگاه امامزاده شاهزاده احمد، امامزاده علی حارث قم و بقعهٔ شاهزاده جعفر غریب قم اشاره کرد. (مدرسی‌طباطبایی، ۱۳۵۵، ج ۲: ۱۶۲-۸۳)؛ در این‌راستا، اقدامات دیگری نیز در شهر قم در این دوره انجام شد که در جدول ۴، به برخی از آن‌ها اشاره شده است.

هم‌چنین براساس شواهد معماری و اطلاعات موجود در منابع باستان‌شناسی، علاوه‌بر اقداماتی که در پایتخت و شهرهای مقدس صورت گرفت، کار مرمت و احداث ابنیه مذهبی در سایر ولایات

جدول ۴: تعدادی از اقدامات حکام قاجار در احداث و مرمت ابنیهٔ مذهبی شهر قم(نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 4: A number of measures taken by Qajar rulers in construction and reconstruction of religious buildings in Qom (Authors, 2021).

نام بنا	تاریخ احداث یا مرمت	توضیحات
مرمت بقعهٔ علی بن جعفر	بین سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۲۲۰ ه.ق.	اصل بنا مربوط به قرن ۸ ه.ق. است.
مرمت بقعهٔ شاهزاده احمد	۱۲۳۲ ه.ق.	به دستور فتحعلی‌شاه و با نظارت منوچهرمیرزا معتمدالدوله مورد بازسازی قرار گرفت
مرمت ایوان شمالی و شبستان شمالی و شرقی مسجد جامع قم	۱۲۴۶ ه.ق.	به دستور فتحعلی‌شاه قاجار
مرمت بقعهٔ شاهزاده اسماعیل	۱۲۱۴ ه.ق.	به دستور حسینقلی‌خان برادر فتحعلی‌شاه
مرمت مسجد جامع عتیق قم	۱۲۲۰ تا ۱۲۴۵ ه.ق.	
ساخت مدرسهٔ فیضیه قم	۱۲۱۳ ه.ق.	به‌جای بنایی تخریب‌شده از دورهٔ صفویه ساخته شد.

نیز در این دوره توسط حکام قاجار با جدیت دنبال شد (جدول ۵). این اقدامات حتی در شهرهای کوچک‌تر که توسط شاهزادگان کم‌اهمیت‌تر و امرای محلی اداره می‌شدند نیز پی‌گرفته شد؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به اقدامات «محمدتقی‌میرزا حسام‌السلطنه» فرزند فتحعلی‌شاه در شهر بروجرد (ظل‌السلطان، ۱۳۶۸، ۲: ۵۹۰)، اقدامات متعدد «محمودمیرزا» فرزند چهاردهم فتحعلی‌شاه در شهر نهاوند (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۲۰۴) و هم‌چنین حکمرانان طبس نظیر «میرحسن‌خان عرب طبسی» در این شهر و منازل بین راه طبس و خراسان و یزد (صفاءالسلطنه، ۱۳۶۶: ۳۹) اشاره کرد. انجام اقدامات عمرانی در شهرهای تحت حاکمیت شاهزادگان قاجار، به‌نوعی بیانگر نوعی مشروعیت حکومت آنان بر آن خطه نیز محسوب می‌شد. چنان‌چه در وقایع پس از درگذشت فتحعلی‌شاه و در نزاع میان دو شاهزادهٔ قاجار «عبدالله‌میرزا» و «فتح‌الله‌میرزا شعاع‌السلطنه» بر سر حاکمیت بر شهر زنجان، عبدالله‌میرزا از رنج‌هایی که در آبادی شهر زنجان و احداث ابنیه در این شهر متحمل شده است (سپهر، ۱۳۷۷، ج۲: ۶۱۳) به‌عنوان سندی بر مشروعیت حاکمیت خود بر شهر زنجان یاد می‌کند. با توجه به فهرست آثار مرمت‌شده یا ساخته‌شده توسط این حکام می‌توان دریافت که مرمت و احداث ابنیهٔ مذهبی در این عصر در صدر اولویت‌های آنان قرار داشته است؛ به‌عنوان مثال، می‌توان از «ابراهیم‌خان ظهیرالدوله» حاکم کرمان در عصر فتحعلی‌شاه نام‌برد که علاوه‌بر مرمت ابنیهٔ مذهبی متعدد، ابنیهٔ دیگری همانند مدرسهٔ ابراهیم‌خان در شهر کرمان به تاریخ ۱۲۳۰هـ.ق. احداث کرد (وزیری‌کرمانی، ۱۳۵۳: ۳۱).

اقدامات و سیاست‌های عمرانی در عصر سلطنت محمدشاه قاجار

براساس شواهد معماری از عصر سلطنت محمدشاه تعداد آثار و ابنیه‌ای که توسط طبقهٔ تجار و علما و مراجع مذهبی احداث شده است، در مقایسه با دورهٔ فتحعلی‌شاه قاجار به‌تدریج روی به افزایش گذاشت، که بیانگر فعال شدن بخش مذهبی و تجاری جامعه در امر مربوط به ساخت‌وساز و فعالیت‌های عمرانی است. به‌عقیدهٔ «ریتر» نیز نیمهٔ اول عصر قاجار دورهٔ اوج ساخت بناهای مذهبی توسط دستگاه شاهی و طبقهٔ حاکمه و هم‌چنین نخبگان شهری است، اما در نیمهٔ دوم قرن نوزدهم میلادی و در انتهای سلطنت محمدشاه، ساخت این‌گونه بناهای مذهبی و عام‌المنفعه

جدول ۵: آثار شاخص مذهبی احداث‌شده و مرمت‌شده در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار در سایر ولایات (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 5: Prominent religious works constructed or reconstructed during the reign of Fath-Ali Shah Qajar in other provinces (Authors, 2021).

نام بنا	شهر	تاریخ ساخت	امرکنندهٔ ساخت
حرم احمد بن موسی شاهچراغ علیه‌السلام	شیراز	اوایل عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار	مرمت به دستور فتحعلی‌شاه قاجار
مسجد استاد و شاگرد	تبریز	مرمت در سال در سال ۱۲۳۳ هـ.ق.	به دستور عباس‌میرزا ولیعهد
مسجد شاهزاده (شهدا)	تبریز	اصل بنا مربوط به دورهٔ عباس‌میرزا در اوایل دورهٔ قاجار	در حدود سال ۱۲۶۰ هـ.ق.، توسط مهدی‌قلی‌میرزا برادر محمدشاه قاجار مرمت‌شده است
مسجد حاج صفرعلی	تبریز	در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	توسط حاج صفرعلی خوئی بازرگان اهل خوی
مرمت بقعه هارون‌ولایت	اصفهان	۱۲۳۷ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	شاهزاده سلطان محمدمیرزا حاکم اصفهان
مسجد حجت‌الاسلام	تبریز	بین سال‌های ۱۲۳۵ تا ۱۲۴۰ هـ.ق.، در دورهٔ سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار	ساخته‌شده به‌دستور ملامحمد ممقانی رئیس فرقهٔ شیخیه ملقب به حجت‌الاسلام
مسجد تبریزی‌ها	کاشان	در سال ۱۲۱۲ هـ.ق.، در اوایل سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار	توسط حاج محمدحسین تبریزی از تجار تبریزی ساکن کاشان
مرمت بقعهٔ مشهد اردهال	کاشان	بین سال‌های ۱۲۲۰ تا ۱۲۵۰ هـ.ق.	در دورهٔ فتحعلی‌شاه به دستور مهدعلیا مادر شاه
مسجد جامع نقشینه	آران و بیدگل	در سال ۱۲۱۵ هـ.ق. در عصر سلطنت فتحعلی‌شاه	نامشخص
مسجد جامع	خور و بیابانک	در سال ۱۲۵۰ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	نوروزعلی‌خان از حکام خور از توابع نائین
مسجد خواجه	نطنز	۱۲۲۲ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	خواجه‌قاسم مستوفی حاج سیدمرتضی قصبه‌ای
بقعهٔ براء بن مالک	شوشتر	۱۲۳۰ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	به‌دستور محمدعلی‌میرزا دولتشاه فرزند فتحعلی‌شاه
مسجد جامع (سید)	زنجان	بین سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۲۴۲ هـ.ق.	عبدالله‌میرزا حاکم زنجان فرزند فتحعلی‌شاه
مسجد امام (شاه) یا سلطانی	سمنان	۱۲۴۲ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	حاج سیدحسن حسینی به‌دستور فتحعلی‌شاه قاجار
امامزاده علوی	سمنان	اوایل عصر قاجار	اسماعیل‌خان سردار برادر ذوالفقارخان سمنانی در دورهٔ فتحعلی‌شاه
مدرسهٔ آقاباباخان	شیراز	۱۲۴۰ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	محمدحسن‌خان صدراصفهانی
مسجد سید	بم	بین سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ هـ.ق.، در عصر سلطنت محمدشاه قاجار	در زمان حکومت حاجی سیدعلی‌خان حاکم شهرهای بم و نرماشیر ساخته شده است.
مسجد امام‌زاده محمد	بسطام	در سال ۱۲۴۲ هـ.ق.، در عصر فتحعلی‌شاه قاجار	به‌دستور فتحعلی‌شاه قاجار
مسجد جامع	طبس	در اوایل قرن ۱۳ هـ.ق.	میرحسن‌خان شیبانی حاکم طبس
مسجد جامع	زنجان	در فاصله سال‌های ۱۲۴۰ تا ۱۲۴۲ هـ.ق.	توسط حاکم وقت زنجان عبدالله‌میرزا نوادهٔ فتحعلی‌شاه قاجار بنا شده است.
مسجد جامع	سمنان	اصل بنا مربوط به قرون اولیه اسلامی	در زمان فتحعلی‌شاه قاجار توسط حاکم سمنان ذوالفقارخان سمنانی تعمیر شده است.
ساخت مسجد و مدرسهٔ سردار	قزوین	۱۲۳۱ هـ.ق.	توسط خانباباخان سردار یا محمدحسن‌خان ایروانی که از طرف شاهزاده علی‌نقی‌میرزا تصدی امور حکومتی قزوین را در دست داشت.
ساخت مدرسهٔ خان	قزوین	۱۲۵۰ هـ.ق.	احداث توسط مولاوردی‌خان
ساخت مدرسهٔ مسعودیه یا شیخ‌الاسلام	قزوین	بین سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ هـ.ق.	توسط میرزا مسعود شیخ‌الاسلام ساخته شد.
مرمت سردر مسجد جامع کبیر قزوین	قزوین	۱۲۵۲ هـ.ق.	مرمت توسط سلطان بدیع‌الزمان‌میرزا فرزند علی‌نقی‌میرزا رکن‌الدوله حاکم قزوین در دورهٔ فرمانروایی محمدشاه

از بخش حکومتی و سلطنتی به حامیان خصوصی و نخبگان شهری واگذارشده است (ریتر، ۱۳۸۷: ۴۹-۴۴)؛ درحالی‌که با توجه به شواهد معماری موجود ریشه‌های تحولی که ریتر به آن اشاره می‌کند، نه در انتهای سلطنت محمدشاه قاجار، بلکه از آغاز سلطنت وی به‌وضوح قابل‌مشاهده است. درواقع، فهرست آثاری که در عصر محمدشاه قاجار توسط طبقهٔ علما و تجار و با سرمایهٔ خصوصی این دو طبقه ساخته شده است، بیانگر افزایش ثروت و ورود گستردهٔ این دو طبقهٔ اجتماعی مهم به موضوع اقدامات عمرانی در مقایسه با عصر سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار است. ساخت ابنیهٔ پرتزئینات و پرخرجی نظیر مسجد سید اصفهان توسط روحانیونی چون «حجت‌الاسلام سیدمحمدباقر شفتی» در عصر محمدشاه قاجار، از نمونه‌های این تحول است. با مطالعهٔ آثار معماری موجود، نمونه‌های متعددی از ابنیه‌ای که توسط طبقهٔ تجار و یا علمای این عصر احداث شده، قابل مشاهده است (جدول ۶).

جدول ۶: برخی از نمونه بناهای احداث‌شده توسط طبقهٔ تجار و روحانیون در عصر سلطنت محمدشاه قاجار ۱۲۵۰-۱۲۶۴هـ.ق. (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 6: Instances of constructions made by merchants and clerics during the reign of Mohammad Shah Qajar (1834-1848), (Authors, 2021).

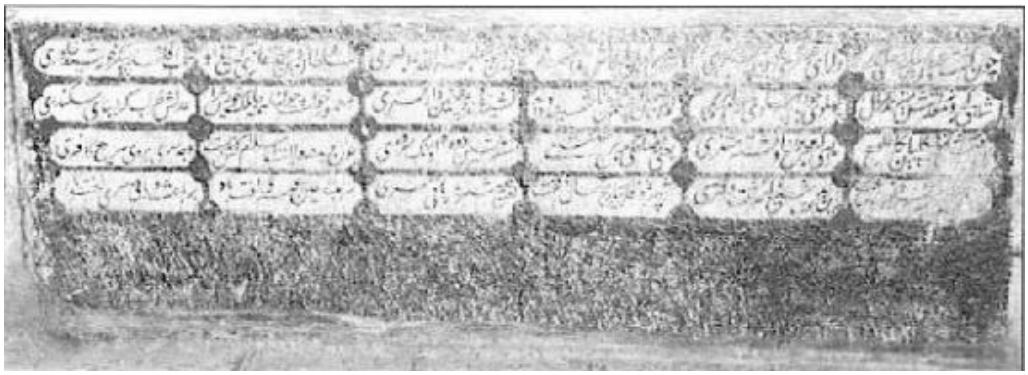
نام بنا	شهر	تاریخ ساخت	سازندهٔ یا مرمت‌گر
مسجد فرخی	جندق نائین	۱۲۵۶ هـ.ق.	ساخته‌شده به‌دستور حاج سیدمیرزا جندقی قاضی جندق و بیابانک
بقعهٔ سرقبرآقا	تهران	آغاز ساخت در عصر سلطنت محمدشاه قاجار	سید زین‌العابدین امامی از خاندان روحانی امامی
مسجد امام‌جمعه	تبریز	۱۲۵۵ هـ.ق.	حاجی صفرعلی بازرگان اهل خوی
مسجد میرزامحمدعلی	آمل	سال ۱۲۵۵ هـ.ق.	میرزا محمدعلی نیاکی از علمای مازندران
مسجد و مدرسهٔ صالحیه	قزوین	۱۲۶۲ هـ.ق.	روحانی مشهور عصر قاجار حاج ملاصالح برغانی
مدرسه و مسجد ملا	زنجان	۱۲۵۶ هـ.ق.	ملا محمدعلی حجت زنجانی معروف به بابی
قلعهٔ ابوالقاسم رشتی	رحمت‌آباد یزد	۱۲۵۵ هـ.ق.	توسط حاجی ابوالقاسم‌خان تاجر اهل رشت ساکن یزد ساخته شده است.
کاروانسرای عقدا	در مسیر یزد به ناحیه عقدا	۱۲۶۲ هـ.ق.	توسط حاجی ابوالقاسم‌خان تاجر اهل رشت ساکن یزد ساخته شده است

علاوه‌بر این، عصر محمدشاه قاجار (۱۲۶۴-۱۲۵۰ هـ.ق.) شاهد تحولی درزمینهٔ دیدگاه حکومت نسبت به مرمت و احداث ابنیهٔ جدید بود؛ درحالی‌که انعکاس اقدامات عمرانی و احداث ابنیهٔ عام‌المنفعه در منابع مربوط به عصر فتحعلی‌شاه و در تواریخ مربوط به عصر وی چندان برجسته نیست، عمدهٔ مورخان عصر قاجار در باب وقایع عصر محمدشاه قاجار به‌صورتی گسترده‌تر به ذکر اقدامات حکومت قاجار در احداث بناهای عام‌المنفعه و اقدامات عمرانی نظیر حفر قنوات و ساخت کاروانسراها پرداخته و درکنار آن به اقدامات عصر وی در اماکن مذهبی و ساخت بناهای تشریفاتی

نیز اشاره کرده‌اند. به‌نوشتهٔ مؤلف اکسیرالتواریخ در این دوره «ایران از جریان قنوات و انهار و بنای قری در هر شهر و دیار چنان آباد گردید که عقل دوربین از تعریف و توصیف آن به عجز و قصور خویش معرفت است؛ هم‌چنین بناهای امنای دولت و امرای مملکت چندان است که اوهام حساب و افهام کتاب از احصای آن عاجز آیند» (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۱۰). هم‌چنین در این دوره به‌دلیل علاقهٔ وی و وزیرش «حاج‌میرزا آقاسی» به تصوف و عرفان، بسیاری از آرامگاه‌های مربوط به عرفا و متصوفه در این دوره یا مرمت شدند و یا بناهای جدیدی بر مزار آنان برپا شد؛ ازجمله اقدامات عصر وی می‌توان به ساخت گنبد مشتاقیه بر مزار «مشتاق‌علیشاه» عارف معروف اوایل دورهٔ قاجار در شهر کرمان و هم‌چنین ساخت عمارات مختلف توسط «فضل‌علی‌خان قره‌باغی» (حاکم کرمان بین سال‌های ۱۲۵۳ تا ۱۲۵۷هـ.ق.) بر مزار «شیخ نعمت‌الله‌ولی» در ماهان کرمان اشاره کرد (فرمانفرما، ۱۳۸۰: ۴۸). به‌دستور محمدشاه قاجار در شهر نائین برای یکی از مشایخ عرفان به‌نام «پیر عبدالوهاب» (م. ۱۲۱۲هـ.ق.) مقبره‌ای ساختند و مقبره‌ای دیگر نیز در شهر نائین در سال ۱۲۵۰هـ.ق. بر سر مزار «حاج شیخ‌محمدحسن» از عرفا و مشایخ معروف این شهر (م. ۱۲۴۷هـ.ق.) احداث شد (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۱۰؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۴: ۱۸۳-۱۸۲؛ صارمی‌نائینی، ۱۳۷۷: ۲۰۳-۱۹۸)؛ هم‌چنین وی همانند فتحعلی‌شاه قاجار از تعمیر و مرمت بقاع مذهبی در عتبات عالیات غافل نشد و از ابتدای سلطنت خود به انجام اقدامات مرمتی در عتبات پرداخت. وی در سال ۱۲۵۲هـ.ق. «میرزاحسن طبیب‌رشتی» را برای تذهیب و تعمیر حرم‌های کاظمین به عراق فرستاد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳، ج ۳: ۱۶۳۷)، با این‌حال به‌نظر می‌رسد که مرمت‌ها و ایجاد بناهای مذهبی در دورهٔ پایانی سلطنت محمدشاه شتاب بیشتری به خود گرفته است. به‌نوشتهٔ اعتضادالسلطنه، توجه و تمرکز محمدشاه قاجار در سال‌های اولیهٔ سلطنت بر تقویت بنیهٔ نظامی کشور موجب شد که وی در سال‌های اولیه سلطنت چندان به بنا و احداث ابنیه و قصور و قری و قصبات نپردازد (اعتضادالسلطنه، ۱۳۷۰: ۴۱۰)، اما با فراغت از مسائل جنگ هرات و آرامش نسبی کشور پس از سرکوب شورش‌های داخلی، انجام اقدامات عمرانی از اواسط سلطنت وی با سرعت بیشتری دنبال شد و شخص شاه بر انجام فعالیت‌های عمرانی عام‌المنفعه نظیر بازسازی شهر رشت پس از آتش‌سوزی و اقدامات عمرانی در ناحیهٔ یزد نظارت داشت و متصدیان امر را مورد تشویق قرار می‌داد (هدایت، ۱۳۸۰، ج۱۰: ۸۳۱۱-۸۳۰۹)، حتی زمانی‌که «حسین‌خان آجودان‌باشی» ازسوی محمدشاه قاجار به حکومت فارس منصوب شد و کوشش کرد تا آب رودخانهٔ شش‌پر را به شهر شیراز انتقال دهد، این امر با پاسخ مثبت محمدشاه همراه شد و ازسوی شاه قاجار به وی ابلاغ شد که هزینه‌های این امر ازسوی دیوان به‌صورت کامل پرداخت خواهد شد (همان: ۸۳۲۱).

لازم به ذکر است که اگرچه حمایت این شاه قاجار از اهل تصوف چندان موردپسند علمای این دوران نبود؛ با این‌حال، این امر باعث نشد تا وی همانند سلف خویش از توجه به ایجاد بناهای مذهبی و مرمت آن‌ها غافل شود. درواقع اقداماتی که ازسوی وی و صدراعظمش حاج میرزا آقاسی در تعمیر و مرمت اماکن مذهبی صورت گرفت را می‌توان درراستای جبران نارضایتی‌های علمای شیعه قلمداد کرد که از اواسط سلطنت وی به‌شکل مشهودی بروز کرده بود. رابطه‌ای که پس از لشکرکشی شاه قاجار به اصفهان که هدف اصلی آن محدود کردن قدرت مجتهد معروف سیدمحمدباقر شفتی بود، بیشتر به تیرگی گراییده بود، بنابراین در این دوره نمونه‌هایی از ساخت مقابر و آرامگاه‌ها برای علمای دینی نیز در دست است؛ به‌عنوان مثال، مقبرهٔ «حاج محمدتقی مجتهد» (م. ۱۲۶۲هـ.ق.) در بقعهٔ «حبیب بن موسی» کاشان به امر شاه و وزیرش حاج میرزا آقاسی ساخته شد (نراقی، ۱۳۴۸: ۲۵۴). روند احداث و مرمت آثار مذهبی در عصر محمدشاه قاجار نیز همانند فتحعلی‌شاه قاجار ادامه یافت، اما تفاوت مهمی که در اقدامات این دو فرمانروای قاجار مشاهده می‌شود، عبارت از توقف ساخت بناهای بزرگ‌مقیاس مذهبی نظیر مساجد و مدارس سلطانی و تأکید بر مرمت و

ساخت ابنیه مذهبی موجود و احداث بناهای کوچک‌مقیاس و متعدد در عصر حکومت محمدشاه قاجار است. با توجه به شواهد معماری، به‌نظر می‌رسد که احتراز از ساخت بناهای بزرگ مقیاس و پرهزینه نظیر مساجد و مدارس سلطانی عصر فتحعلی‌شاه، ناشی از توجه دربار قاجار به امور عام‌المنفعه و صرفه‌جویی در هزینه‌های مربوط به ساخت ابنیهٔ بزرگ مذهبی به‌جهت اختصاص دادن وجوه ناشی از این صرفه‌جویی‌ها به احداث ابنیهٔ فراوان عام‌المنفعه و تجاری و خدماتی، نظیرِ بازارها، کاروانسراها، آب‌انبارها و حفر و احداث قنوات باشد. از اقداماتی که در عصر محمدشاه قاجار انجام شد می‌توان به تعمیرات مسجد جامع کبیر قزوین (فراهانی، ۱۳۶۲: ۲۱؛ گلریز، ۱۳۳۷: ۴۸۶)، تعمیرات مسجد شاهزاده تبریز (کارنگ، ۱۳۵۱: ۳۵۲)، ساخت مسجد حاج رجبعلی در سال ۱۲۶۰هـ.ق.، و ساخت و مرمت بناهای امامزاده طاهر شهرری (کریمان، ۱۳۴۵: ۳۹۷؛ مصطفوی، ۱۳۶۱: ۲۹۴)، احداث بنای امامزاده ابوالحسن در شهرری (مصطفوی،۱۳۶۱: ۹۶، ۱۶۱، ۱۶۶) و مرمت بقعهٔ سیداسماعیل در بازار تهران در اواخر دورهٔ سلطنت وی در سال ۱۲۶۲هـ.ق.، توسط «عیسی‌خان بیگلربیگی» (مشکوتی، ۱۳۴۹: ۱۹۵) اشاره کرد. ساخت و مرمت مدارس دینی نیز در عصر وی همانند عصر فتحعلی‌شاه ادامه یافت که از میان آن‌ها می‌توان به ساخت مدرسهٔ حسینیه خان طبس به تاریخ ۱۲۵۰هـ.ق. (افشار، ۱۳۵۴: ۲۱۰)، مدرسه و مسجد ملاّ در زنجان به تاریخ ساخت ۱۲۵۶هـ.ق. (ثبوتی، ۱۳۷۱: ۲۲۳)، مدرسهٔ مسعودیه یا شیخ‌الاسلام قزوین به‌دستور حاجی میرزا آقاسی (گلریز، ۱۳۳۷: ۶۱۲-۶۱۱)، تعمیرات مدرسهٔ فیضیهٔ قم (مدرسی‌طباطبایی، ۱۳۵۵، ج ۲: ۱۳۶-۱۳۲) در سال ۱۲۵۵هـ.ق. و اقدامات مرمتی در مدرسهٔ خان قم (مدرسی‌طباطبایی، ۱۳۵۱: ۳۷) اشاره کرد.

تصویر ۳: کتیبه‌ای حاوی یک قصیده در ذکر اقدامات عصر محمدشاه قاجار به تاریخ ۱۲۵۱هـ.ق.، در مسجد جامع گلپایگان (قوچانی، ۱۳۸۲: ۶۸)[۳].

Fig. 3: An inscription containing a poem mentioning the actions of the era of Mohammad Shah Qajar, dated 1251 AH, in the Jameh Mosque of Golpayegan (Quchani, 1382: 68).

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با توجه به خلأهای موجود در منابع تاریخی، بر ضرورت استفاده از منابع باستان‌شناسی و شواهد معماری در بازسازی عوامل مؤثر بر سیاست‌های عمرانی عصر قاجار تأکید شده است. در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش، درمورد عوامل تأثیرگذار بر راهبرد ملی حکام قاجار در نوسازی شهری و گسترش اقدامات عمرانی در حدفاصل سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۲۶۴ هـ.ق.؛ عواملی چون: سعی در مشروعیت‌بخشی و استحکام حاکمیت دولت قاجار ازطریق جلب‌نظر روحانیون و علما، سعی در جبران خرابی‌ها و توسعهٔ اقتصادی و عمرانی کشور با توجه به حجم کثیر ویرانی‌های برجای‌مانده از دوره‌های گذشته، الزامات نظامی و دفاعی، رقابت‌ها و گرایش‌های عمرانی متفاوت شاهزادگان ارشد قاجار، قدرت‌گیری طبقهٔ علما و تجار و هم‌چنین اعتقادات مذهبی شخصی حکام قاجار را می‌توان از مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار در احداث و مرمت ابنیه و اقدامات عمرانی حکام قاجار

در این عصر دانست. به‌نظر می‌رسد که یک پروژهٔ حکومتی گسترده مشابه آن‌چه در ایران عصر صفوی وجود داشته، در نیمهٔ نخست عصر قاجار و بالأخص در عصر فتحعلی‌شاه قاجار پیگیری و طرح‌ریزی شده است که با توجه به شواهد و تعداد بناهای مذهبی احداث‌شده یا مرمت‌شده که در جدول‌های متن پژوهش ارائه شده‌اند، عوامل و انگیزه‌های مذهبی نقش نخست را در اتخاذ و پیگیری این سیاست‌های عمرانی داشته است. پرشمار بودن مرمت و احداث آثار مذهبی در مقایسه با آثار عام‌المنفعه، تجاری و خدماتی در این دوره، به‌نوعی بیانگر سیاست مذهبی هدفمند حکام عصر قاجار در این عصر درراستای اهداف سیاسی آنان است؛ هم‌چنین مطالعهٔ نوع، تعداد و کارکرد ابنیهٔ احداث‌شده در نیمهٔ اول و دوم عصر قاجار بیانگر یک تغییر شگرف در نیمهٔ دوم عصر قاجار نسبت به نیمهٔ اول عصر قاجار است که با توجه به شواهد معماری ریشه‌های این تحول در عصر محمدشاه قاجار پایه‌گذاری شده است. نفوذ تدریجی مدرنیسم و اندیشه‌های سیاسی نو، پی‌بردن به ضرورت توسعه و نوسازی کشور پس از شکست ایران در جنگ‌های ایران و روسیه، عرفی شدن قدرت و شکل‌گیری نوعی حس پاسخ‌گویی در حکومت در قبال نیازهای دنیوی جامعه که ناشی از روحیات خاص محمدشاه قاجار و وزیرش حاجی میرزا آقاسی بود، تحولی در دیدگاه حکومت در باب انجام امور عمرانی پدید آورد که در منابع مربوط به عصر محمدشاه قاجار به‌وضوح قابل‌مشاهده است؛ بنابراین، ریشه‌های تحولی که در عصر ناصرالدین‌شاه قاجار در زمینهٔ انجام امر عمرانی پدید آمد و بخش حکومتی عمدتاً درگیر ساخت ابنیهٔ عام‌المنفعه، تجاری، صنعتی و خدماتی گردید را می‌بایست در تحولات عصر محمدشاه قاجار جست‌وجو کرد. براساس فهرست‌های ارائه‌شده توسط اعتمادالسلطنه و ظهیرالدوله، بیش از ۴۰٪ پروژه‌های زیربنایی و اقدامات عمرانی و نوسازی در عصر سلطنت ناصرالدین‌شاه مربوط به اقدامات عام‌المنفعه و ساخت و مرمت بناهای با کارکرد تجاری، خدماتی و ارتباطی است؛ این درحالی است که در عصر فتحعلی‌شاه قاجار با توجه به شواهد معماری و فهرست بناهای شاخص ارائه‌شده، بخش حکومتی عمده توجه خود را به ساخت و مرمت ابنیهٔ مذهبی و هم‌چنین ابنیهٔ تشریفاتی اختصاص داده بود و ساخت و مرمت ابنیهٔ عام‌المنفعه، تجاری و خدماتی به صورتی بسیار مختصر در مقایسه با ابنیهٔ مذهبی در منابع مربوط به این دوره انعکاس یافته است. بارزترین نمود این سیاست معمارانهٔ مذهبی، تأسیس انواعی از مسجد و مدرسه در نیمهٔ نخست عصر قاجار در شهرهایی نظیر: تهران، سمنان، قزوین، کاشان و بروجرد است که به مساجد و مدارس «سلطانی» موسوم شدند و به‌نوعی یادآور اقدامات عهد سلاجقه و «خواجه نظام‌الملک» در تأسیس نظامیه‌هاست. با احداث این مسجد-مدرسه‌ها در این عصر تلاش شد تا گرایش اصولی در فقه شیعه تقویت‌شده و علمای این گرایش مورد تجلیل و تحبیب حکام قاجار قرار گرفتند که از نمونه‌های آن می‌توان به احداث و ایجاد آرامگاه‌ها و مقابر برای این‌دسته از علمای شیعه اشاره کرد. با انجام این اقدامات، پیوستگی بین دربار و گروه‌های مذهبی بیش‌ازپیش در شهرهای مقدس مذهبی نظیر قم و شیراز جلوه‌گر شد و اقدامات مفصلی در اماکن مذهبی در این شهرها باهدف جلب حمایت روحانیون انجام گردید. لازم به ذکر است که اگرچه در عصر فتحعلی‌شاه قاجار براساس شواهد معماری و تعداد و نوع بناهای احداث‌شده، احداث و مرمت ابنیهٔ مذهبی و تشریفاتی در اولویت اقدامات عمرانی عناصر وابسته به دربار در پایتخت و سایر شهرهای مهم کشور نظیر اصفهان بود، اما این سیاست در مناطقی از کشور نظیر شمال‌غرب و غرب کشور که تحت ادارهٔ شاهزادگانی نظیر عباس‌میرزا و محمدعلی میرزا دولتشاه قرار داشت، با سیاست رسمی دربار متفاوت بود و بناهای احداث‌شده به‌دستور این دو شاهزادهٔ قدرتمند نیمهٔ اول عصر قاجار، تقدم عوامل نظامی و دفاعی، صنعتی و تجاری و سیاست‌های نوسازی شهری بر سایر عوامل را در نزد ایشان نشان می‌دهد؛ درواقع، با مطالعهٔ فهرست بناهای ساخته‌شده در این عصر می‌توان دو گرایش عمرانی را در نزد شاهزادگان قاجار مشاهده کرد: گرایشی که شاهزادگانی نظیرِ محمدقلی‌میرزا

ملک‌آرا، محمدولی‌میرزا و حسینعلی‌میرزا فرمانفرما، نمایندگان آن به‌شمار می‌رفتند و با تقلید از دربار سعی‌در احداث بناهای یادمانی و تشریفاتی نظیر قصرها، کوشک‌ها، باغات و هم‌چنین مرمت و احداث ابنیه مذهبی و مدارس داشته و گرایش دوم گرایشی درراستای نوسازی شهری، مرمت ویرانی‌ها و ساخت بناهای عام‌المنفعه، که افرادی نظیرِ عباس‌میرزا و محمدعلی‌میرزا دولتشاه را می‌توان از پیشروان این گرایش قلمداد کرد.

سپاسگزاری

نویسندگان برخود لازم می‌دانند از داوران ناشناس نشریه که قبول زحمت کرده و با پیشنهادهای سازندهٔ خود بر غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

مشارکت درصدی نویسندگان

نویسندگان اعلام می‌دارند که با توجه به استخراج مقاله از رسالهٔ دکتری، نگارش برعهدهٔ نویسندهٔ اول با راهنمایی و نظارت نویسندهٔ دوم و مشاورهٔ نویسندهٔ سوم صورت گرفته است.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. ابیاتی از این قصیده به شرح ذیل است:

زوجهٔ شاه جهان حضرت آغاباجی
آن‌که از حکم شهنشاه جهان حاکم قم
کارها کرد در آن ملک و فزود آبادی
پایهٔ قم بگذشت از سر این نه طارم
مسجد و مدرسه، بازار و رباط و حمام
آن‌قدر ساخت که افلاک در آن آمد گم

۲. در منابع عصر قاجار به برخی از این عداوت‌ها نسبت به آثار معماری برجای از سلسله‌های گذشته به‌ویژه سلسلهٔ افشاریه اشاره شده است؛ از آن‌جمله «نوری» به تخریب مقبرهٔ نادرشاه و فرزندش رضاقلی‌میرزا توسط شاهزاده محمدولی‌میرزا، فرزند فتحعلی‌شاه در هنگام حکومت بر شهر مشهد اشاره می‌کند؛ هرچند که وی دلیل این اقدام را بلندی و رفعت این دو مقبره و واقع‌شدن در مقابل گنبد امام هشتم ﷺ و رفع این سوء ادب توسط شاهزاده قاجار دانسته است (نوری، ۱۳۸۶: ۲۹۶-۲۹۵). بااین‌حال عداوت‌های قاجاریه با افشاریان را نمی‌توان در تخریب این مقابر بی‌تأثیر دانست.

۳. بخشی از متن قصیده حک‌شده بر روی کتیبهٔ سنگی مسجد گلپایگان به شرح ذیل است (بخش‌هایی از کتیبه تخریب شده است):

چون گشت عهد وارث ملک سکندری
دارای عصر و حامی دین پیمبری
شاهی که ..... جلالش ندا کنند
در آسمان به خطبه الله‌اکبری
سلطان دین محمدغازی که تیغ او
تاب افکند به پیکر خورشید خاوری
شاهی که روز معدلتش می‌زند غزال
پهلوی خود به پهلوی ضرغام بربری
گوش جهان و چشم زمان تا شنید و دید
نشنیده و ندیده چنین دادگستری
معمور خواست چون همه‌جا ملک خویش را
عدلش خراب کرد بنای سکندری
از رأفتش نمود به گلپایگان طلوع
ماهی که مهر بر رخ او گشته مشتری
یعنی رضاقلی مه برج شهنشهی
مسندنشین دوره اورنگ سروری

کتابنامه

- آوری، پیتر، (۱۳۷۳). تاریخ معاصر ایران از تأسیس تا انقراض سلسله قاجاریه. تهران: مؤسسهٔ انتشارات عطایی.
- ابوت، کیث ادوارد، (۱۳۹۶). شهرها و تجارت ایران در دورهٔ قاجار. ترجمهٔ سیدعبدالحسین رئیس‌السادات، تهران: مؤسسهٔ انتشارات امیرکبیر.
- ابوحامدکرمانی، احمد بن حامد، (۱۳۲۶). تاریخ افضل یا بدایع‌الزمان فی وقایع کرمان. به‌اهتمام: مهدی بیانی، تهران: چاپخانهٔ دانشگاه.
- اسکارچا، جان روبرتو، (۱۳۷۶). هنر صفوی، زند و قاجار. ترجمهٔ یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.
- اسلامی، الله‌قلی، (۱۳۵۰)، «باغ تخت، قلعهٔ مربوط به اوایل دورهٔ قاجاریه». بررسی‌های تاریخی، ۲: ۶۸-۵۵.
- اعتضادالسلطنه، علیقلی‌میرزا، (۱۳۷۰). اکسیرالتواریخ، تاریخ قاجاریه از آغاز تا سال ۱۲۵۹ هـ.ق. به‌کوشش: جمشید کیانفر، تهران: نشر ویسمن.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۵۷). صدر التواریخ. به‌کوشش: محمد مشیری، تهران: انتشارات روزبهان.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی، (۱۳۶۲). المآثر و الآثار، چهل سال تاریخ ایران. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات اساطیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی، (۱۳۶۳). تاریخ منتظم ناصری. تهران: دنیای کتاب.
- افشار، ایرج، (۱۳۵۴). یادگارهای یزد. ج ۲، تهران: انجمن آثار ملی.
- اوبن، اوژن، (۱۳۶۲). ایران امروز ۱۹۰۶- ۱۹۰۷ ایران و بین‌النهرین. ترجمه و حواشی و توضیحات از: علی‌اصغر میرسعیدی، تهران: انتشارت زوار.
- الگار، حامد، (۱۳۹۶). دین و دولت در ایران، نقش علما در دورهٔ قاجار. تهران: توس.
- الیویه، گیوم آنتوان، (۱۳۷۱). سفرنامهٔ اولیویه. تهران: مؤسسهٔ انتشارات اطلاعات.
- امین‌لشکر، میرزاقهرمان، (۱۳۷۴). روزنامه سفر خراسان، به همراهی ناصرالدین‌شاه. به‌کوشش: ایرج افشار و محمدرسول دریاگشت، تهران: انتشارات اساطیر.
- بروگش، هینریش، (۱۳۶۷). سفری به دربار سلطان صاحبقران ۱۸۶۱-۱۸۵۹. تهران: انتشارات اطلاعات.
- بن‌تان، چارلز آگوست، (۱۳۵۴). سفرنامهٔ آگوست بن‌تان. تهران: چاپخانه سپهر.
- بنداری‌اصفهانی، فتح بن علی، (۱۳۵۶). زبدةالنصره و نخبةالعصره، تاریخ سلسلهٔ سلجوقی. ترجمهٔ محمدحسین جلیلی‌کرمانشاهی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- بوهلر، مسیو، (۱۳۵۷). سفرنامه و جغرافیای گیلان و مازندران. به‌کوشش: م. پ. جکتاجی، لاهیجان: انتشارات گیل.
- بیهقی، علی بن زید، (۱۳۶۱). تاریخ بیهق. با مقدمه محمد قزوینی و تصحیح: احمد بهمنیار، تهران: انتشارات کتاب‌فروشی فروغی.
- پاکزاد، جهانشاه، (۱۳۹۰). تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: آرمان‌شهر.
- پوپ، آرتورآپهام؛ و اکرمن، فیلیس، (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران. ترجمهٔ نجف دریابندری و همکاران، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- پوپ، آرتورآپهام، (۱۳۶۳). معماری ایرانی. ترجمهٔ رضا بصیری، تهران: انتشارات میر (گوتنبرگ).
- پوپ، آرتورآپهام، (۱۳۷۴). معماری ایران پیروزی شکل و رنگ. ترجمهٔ کرامت‌الله افسر، تهران: انتشارات یساولی.

- ثبوتی، هوشنگ، (۱۳۷۱). تاریخ زنجان. زنجان: اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- جهانگیرمیرزای قاجار، (۱۳۸۴). تاریخ نو. تهران: نشر علم.
- حائری، عبدالهادی، (۱۳۹۹). نخستین رویارویی‌های اندیشه‌گران ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- حشمتی، احمدرضا؛ و دولت‌آبادی، فریبرز، (۱۳۹۹). «مقدمه‌ای بر شناخت معماری کاخ‌های تهران در دورهٔ قاجار». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۱۴: ۱۸۳-۱۶۷. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.4.14.167
- خاوری‌شیرازی، فضل‌الله بن عبدالنبی، (۱۳۸۰). تاریخ ذوالقرنین. به‌تحقیق: ناصر افشارفر، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.
- خورموجی، محمدجعفر بن محمدعلی، (۱۳۴۴). تاریخ قاجار، حقایق الاخبار ناصری. تهران: انتشارات زوار.
- چریکف، کلنل، (۱۳۵۸). سیاحت‌نامه مسیو چریکف. ترجمهٔ آبکار مسیحی، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی..
- دآلمانی، هانری رنه، (۱۳۳۵). سفرنامهٔ از خراسان تا بختیاری، ترجمهٔ همایون فره‌وشی، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دروویل، گاسپار، (۱۳۸۸). سفرنامهٔ گاسپار دروویل. ترجمهٔ جواد محبی، تهران: انتشارات نیک فرجام.
- دنبلی، عبدالرزاق‌مفتون، (۱۳۸۳). مآثر سلطانیه. به‌تصحیح و تحشیه: غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران: مؤسسهٔ انتشاراتی روزنامه ایران.
- دوروششوار، کنت ژولین، (۱۳۷۸). خاطرات سفر ایران. تهران: نشرنی.
- دوکوتزبوئه، موریس، (۱۳۶۵). مسافرت به ایران، دوران فتحعلی‌شاه قاجار. ترجمهٔ محمود هدایت، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.
- رابینو، ه لوی، (۱۳۴۲ ه.ق.). سفرنامهٔ مازندران و استرآباد. قاهره: مطبوعهٔ اعتماد.
- راولینسون، سر هنری، (۱۳۶۲). سفرنامه راولینسون، گذر از زهاب به خوزستان. ترجمهٔ سکندر امان‌اللهی بهاروند، تهران: انتشارات آگاه.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان، (۱۳۳۳). راحة‌الصدور و آیة‌السرور؛ در تاریخ آل‌سلجوق. به سعی و تصحیح: محمد اقبال؛ بانضمام حواشی و فهارس با تصحیحات لازم: مجتبی مینوی، تهران: امیرکبیر.
- رضاقلی‌میرزا، (۱۳۴۶). سفرنامه. به‌کوشش: اصغر فرمانفرمایی قاجار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ریتر، مارکوس، (۱۳۸۷). «ارزیابی مجدد معماری قرون ۱۸ تا ۱۹ میلادی، ابتدای دوران قاجاریه در ایران». ترجمهٔ یاسین درودیان، نشریهٔ معمار، ۴۸: ۴۹-۴۴.
- ژوبر، پ. آ.، (۱۳۲۲). مسافرت در ایران و ارمنستان. ترجمهٔ محمود هدایت، تهران: شرکت چاپخانه تابان.
- ساروی، محمدفتح الله بن محمدتقی، (۱۳۷۱). تاریخ محمدی یا احسن التواریخ. به‌اهتمام: غلامرضا طباطبایی‌مجد، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سپهر، محمدتقی‌خان، (۱۳۷۷). ناسخ التواریخ، تاریخ قاجاریه. به‌تصحیح: جمشید کیانفر، تهران: انتشارات اساطیر.
- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۷۴). نائین شهر هزاره‌های تاریخی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- سلطان‌زاده، حسین، (۱۳۹۰). تاریخ مختصر شهر و شهرنشینی در ایران. تهران: چهارطاق.
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۵۰). کاروانسراهای ایران. ترجمهٔ عیسی بهنام، تهران: انتشارات سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- سیف‌الدوله، سلطان محمدمیرزا، (۱۳۶۴). سفرنامهٔ سیف‌الدوله معروف به سفرنامهٔ مکه. به تصحیح و تحشیه: علی‌اکبر خداپرست، تهران: نشر نی.
- صارمی‌نائینی، داوود، (۱۳۷۷). «مصلای نائین». اثر، ۲۹ و ۳۰: ۲۰۳-۱۹۸.
- صفاءالسلطنه مشتاقی‌نائینی، علی بن محمد، (۱۳۶۶). گزارش کویر، سفرنامهٔ صفاءالسلطنه نائینی، (تحفهٔ الفقراء). تهران: انتشارات اطلاعات.
- صدیق‌الممالک، میرزاابراهیم شیبانی، (۱۳۶۶). منتخب التواریخ. تهران: انتشارات علمی.
- ظل‌السلطان، مسعودمیرزا، (۱۳۶۸). خاطرات ظل‌السلطان یا سرگذشت مسعودی. به‌اهتمام و تصحیح: حسین خدیوجم، تهران: انتشارات اساطیر.
- ظهیرالدوله، علی‌خان‌قاجار، (۱۳۶۷). خاطرات و اسناد ظهیرالدوله. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات زرین.
- ظهیری‌نیشابوری، ظهیرالدین، (۱۳۹۰). سلجوق‌نامه. به انضمام ذیل سلجوق‌نامه ابوحامد محمد بن ابراهیم، تصحیح: میرزااسماعیل افشار حمیدالملک، تهران: انتشارات اساطیر.
- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل، (۱۴۰۳). تاریخ نیسابور؛ المنتخب من السیاق. به انتخاب: ابراهیم بن محمد صریفینی، قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة فی قم المقدسه.
- فراهانی، محمدحسین بن مهدی، (۱۳۶۲). سفرنامهٔ میرزامحمدحسین حسینی فراهانی. تهران: فردوس.
- فرمانفرما، فیروز میرزا ابن عباس میرزا، (۱۳۸۰). سفرنامهٔ کرمان و بلوچستان. تهران: نشر تاریخ ایران.
- فریزر، جیمز بیلی، (۱۳۶۴). سفرنامهٔ فریزر معروف به سفر زمستانی. تهران: انتشارات توس.
- فلاندن، اوژن، (۱۳۵۶). سفرنامهٔ اوژن فلاندن به ایران. تهران: انتشارات اشراقی.
- فیض، عباس، (۱۳۵۰). گنجینهٔ آثار قم. قم: مهر استوار.
- فیودورکورف، بارون، (۱۳۷۲). سفرنامهٔ بارون فیودوروکوف. تهران: انتشارات فکر روز.
- قراگزلو همدانی، عبدالله بن مصطفی‌قلی، (۱۳۸۲). مجموعه آثار حاجی عبدالله‌خان قراگزلو امیرنظام همدانی. به‌تصحیح: عنایت‌الله مجیدی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- کارنگ، عبدالعلی، (۱۳۵۱). آثار باستانی آذربایجان شرقی. تهران: انجمن آثار ملی.
- کریمان، حسین، (۱۳۴۵). ری باستان. تهران: انجمن آثار ملی.
- کلایس، ولفرام، (۱۳۶۶). «قلاع»، در معماری ایران دورهٔ اسلامی. به‌کوشش: محمدیوسف کیانی، تهران: جهاد دانشگاهی: ۱۲۸-۱۰۵.
- کونئو، پائولو، (۱۳۸۴). تاریخ شهرسازی جهان اسلام. ترجمهٔ سعید تیزقلم زنوزی، تهران: شرکت عمران و بهسازی.
- کیانی، محمدیوسف، (۱۳۸۷). سبک‌شناسی معماری ایران. تهران: نشر معمار.
- گدار، آندره، (۱۳۷۷). هنر ایران. ترجمهٔ بهروز حبیبی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهیدبهشتی.
- گدار، آندره؛ سیرو، ماکسیم و همکاران، (۱۳۷۱). آثار ایران. ترجمهٔ ابوالحسن سروقدمقدم، مشهد: مؤسسهٔ چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- گروبه؛ و همکاران، (۱۳۷۹). معماری جهان اسلام و تاریخ و مفهوم اجتماعی آن. ویراسته: جرج میشل، ترجمهٔ یعقوب آژند، تهران: نشر مولی.

- گروته، هوگو، (۱۳۶۹). سفرنامهٔ گروته. ترجمهٔ مجید جلیلوند، تهران: نشر مرکز.
- گلریز، محمدعلی، (۱۳۳۷). مینودر یا باب‌الجنه قزوین. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- لایارد، اوستن هنری، (۱۳۶۷). سفرنامهٔ لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران. ترجمهٔ مهراب امیری، تهران: انتشارات وحید.
- مدرسی‌طباطبایی، سیدحسین، (۱۳۵۱). «مدارس قدیم قم»، وحید، ۶-۱: ۳۷.
- مدرسی‌طباطبایی، سیدحسین، (۱۳۵۵). تربت پاکان، آثار و بناهای قدیم محدوده دارالمؤمنین قم. ۲ ج، قم: مؤلف.
- مستوفی، عبدالله، (۱۳۸۴). شرح زندگانی من. ۳ جلد، تهران: انتشارت زوار.
- مشکوتی، نصرت‌الله، (۱۳۴۹). فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- مصطفوی، محمدتقی، (۱۳۶۱). آثار تاریخی طهران. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- مکنزی، چارلز فرانسیس، (۱۳۵۹). سفرنامهٔ شمال. تهران: نشر گستره.
- ملازاده، کاظم؛ و محمدی، مریم، (۱۳۷۹). دایرةالمعارف بناهای تاریخی ایران در دورهٔ اسلامی، بناهای عام‌المنفعه. تهران: انتشارات حوزهٔ هنری.
- ملکونوف و عزالدوله، عبدالصمدمیرزا، (۱۳۶۳). سفرنامهٔ ایران و روسیه، نواحی شمال ایران. به‌کوشش: محمد گلبن و فرامرز طالبی، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- موریه، جیمز جاستی، (۱۳۸۵). سفرنامهٔ موریه سفر یکم. تهران: انتشارات توس.
- میرزاابراهیم، (۱۳۵۵). سفرنامهٔ استرآباد و مازندران و گیلان. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ناصرالدین‌شاه، (۱۳۷۲). شهریار جاده‌ها، سفرنامهٔ ناصرالدین‌شاه به عتبات. به‌کوشش: محمدرضا عباسی و پرویز بدیعی، تهران: انتشارات سازمان اسناد ملی ایران.
- ناصرالدین‌شاه قاجار و اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی، (۱۳۸۸). روزنامه سفر مازندران به روایت ناصرالدین‌شاه و اعتمادالسلطنه ۱۲۸۲ و ۱۲۸۹ هـ.ق.. به‌تصحیح و پژوهش: یوسف الهی، تهران: رسانش.
- نائینی، محمدجعفر بن محمدحسین، (۱۳۵۳). جامع جعفری. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
- نراقی، حسن، (۱۳۴۸). آثار تاریخی شهرستان‌های کاشان و نطنز. تهران: انجمن آثار ملی.
- نظام‌السلطنه مافی، حسین‌قلی، (۱۳۶۲). خاطرات و اسناد حسین‌قلی‌خان نظام‌السلطنه مافی. تهران: نشر تاریخ ایران.
- نوایی، عبدالحسین، (۱۳۸۳). مهدعلیا به روایت اسناد. تهران: انتشارات اساطیر.
- نوری، محمدتقی بن محمدمهدی، (۱۳۸۶). اشرف التواریخ. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ورجاوند، پرویز، (۱۳۴۹). سرزمین قزوین، سابقهٔ تاریخی و آثار باستانی و بناهای تاریخی. تهران: انجمن آثار ملی.
- وزیری‌کرمانی، احمدعلی، (۱۳۵۳). جغرافیای کرمان. به‌کوشش: محمدابراهیم باستانی‌پاریزی. تهران: ابن‌سینا.
- هدایت، رضاقلی‌خان، (۱۳۸۰). تاریخ روضة‌الصفای ناصری. به‌تصحیح: جمشید کیان‌فر، تهران: اساطیر.
- همبلی، گاوین، (۱۳۹۳). شهر سنتی ایران در دورهٔ قاجار، در تاریخ ایران در دورهٔ افشار و زند و قاجار. زیرنظر: پتر آوری، ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران: نشر جامی.

- هیلن‌براند، روبرت، (۱۳۸۰). معماری اسلامی، شکل، کارکرد و معنی. ترجمهٔ باقر آیت‌الله‌زاده‌شیرازی، تهران: روزنه.
- ییت، چارلز ادوارد، (۱۳۶۵). خراسان و سیستان، سفرنامهٔ کلنل ییت به ایران و افغانستان. ترجمهٔ مهرداد رهبری و قدرت‌الله روشنی زعفرانلو، تهران: انتشارات یزدان.

- Abbott, K. E. (2017). *Cities & Trade: Consul Abbott on the Economy and Society of Iran, 1847-1866.* Translated by: Seyyed Abdolhossein Raisossadat, Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persian).

- Afshar, I., (1975). *Yādgārhāyi Yazd*. Vol. 2, Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Afzal al-Din Kermani, A. ibn-H., (1947). *Tārīkh Afḍal yā Badāʾiʿ al-zamān fī waqāʾiʿ Kerman.* Edited by: Mahdi Bayani, Tehran: University of Tehran Press. (In Persian).

- Algar, H., (2017). *Religion and state in Iran 1785 -1906: the role of the ulama in the Qajar period.* Translated by: Abolghasem Serri, Tehran: Toos. (In Persian).

- Amin Lashkar, M. Gh., (1995). *Rūznāmi safar Khorasan bi hamrāhī Naser al-Din Shah.* Edited by: Iraj Afshar and Mohamamd Rasoul Daryagasht, Tehran: Asatir Publication. (In Persian).

- Aubin, E., (1983). *La Perse d'aujourd'hui (Iran, Mésopotamie)*. Translated into Persian by: Ali Asghar Mirsaeidi, Tehran: Zavvar Publication. (In Persian).

- Avery, P., (1994). *Tārīkh muʿāṣir Iran az tåsīs tā inqirāḍ silsili Qajariyyi.* Tehran: Ataei Publication Institute. (In Persian).

- Bayhaqi, A. ibn-Z., (1982). *Tārīkh Bayhaq.* Prefaced by: Mohammad Qazvini and edited by: Ahmad Bahmanyar, Tehran: Forughi Publication. (In Persian).

- Bohler, M., (1978). *Safarnāma wa jughrāfiyāyi Gilan wa Mazandaran (Travelogue and geography of Gilan and Mazandaran).* Edited by: M. P. Jaktaji, Lahijan: Gil Publication. (In Persian).

- Bondari Isfahani, F. ibn-A., (1977). *Zubdat al-nuṣra wa-nukhbat al-ʿuṣra, tārīkh silsili Seljuqi.* Translated by: Mohammad Hossein Jalili Kermanshahi, Tehran: Iranian Culture Foundation. (In Persian).

- Bontemps, Ch. A., (1975). *Voyage en Turqiu et en Perse 1807.* Translated into Persian by: Mansoureh Ettehadiyeh, Tehran: Sepehr. (In Persian).

- Brugsch, H. K., (1988). *Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien 1860 und 1861.* Translated into Persian by: Hossein Kordbacheh, Tehran: Ettelaat Publication. (In Persian).

- Chuikov, V., (1979). *Siyāḥatnāma.* Transalted into Persian by: Abkar Masihi, Tehran: Sherkat Sahami Ketabhaye Jibi. (In Persian).

- Cuneo, P., (2005). *Storia dell'urbanistica.* Translated into Persian by: Saeid Tizghalam Zunuzi, Tehran: Civil and Renovation Company. (In Persian).

- D'Allemagne, H. R., (1956). *Du Khorassan au pays des Backhtiaris.* Translated into Persian by: Homayoun Farahvashi, Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persian).

- Donboli, A. M., (2004). *Màāthir sulṭāniyya.* Edited by: Gholamhossein Zargarinejad, Tehran: Iran Newspaper Publishing Institute. (In Persian).

- Drouville, G., (2009). *Voyage en Perse.* Translated into Persian by: Javad Mohebbi, Tehran: Nikfarjam Publication. (In Persian).

- Eslami, A. Q., (1971). "Bagh-e Takht, qalʿi marbūṭ bi awāʾil dawra Qājāriyyi" (Bagh-e Takht, a fortification dating back to the early Qajar era)". *Barrasīhāyi tārīkhī,* 2: 55-68. (In Persian).

- Etemadossaltaneh, M. H. ibn-A., (1978). *Ṣadr al-tawārīkh.* Edited by: Mohammad Moshiri, Tehran: Roozbehan Publicaiton. (In Persian).

- Etemadossaltaneh, M. ibn-A., (1983). *Al-Màāthir wa-l-āthār, chihil sāl tārīkh Iran*. Edited by: Iraj Afshar, Tehran: Asatir Publication. (In Persian).

- Etemadossaltaneh, M. H. ibn-A., (1984). *Tārīkh muntaẓam Nāsirī*. Tehran: Donyaye Ketab. (In Persian).

- Etezadossaltaneh, A. Q. M., (1991). *Iksīr al-tawārīkh, tārīkh Qājariyyi az āghāz tā sāl 1259.* Edited by: Jamshid Kianfar, Tehran: Visman Publication. (In Persian).

- Farahani, M. H. ibn-M., (1983). *Safarnāma Mirza Mohammad Hossein Hosseini Farahani.* Tehran: Ferdows. (In Persian).

- Farmanfarma, F. M. ibn-A. M., (2001). *Safarnāma Kerman wa Balucheṣtan.* Tehran: Tarikh-e Iran Publication. (In Persian).

- Farsi, A. ibn-E., (1982). *Tārīkh Naysabur, al-muntakhab min al-siyāq bi intikhāb Ibrahim ibn Mohammad Serrifini.* Qom: Society of Teachers of the Seminary of Qom.

- Feyz, A., (1971). *Ganjīni āthār Qom.* Qom: Mehr Oṣtovar. (In Persian).

- Flandin, E., (1977). *Voyage en Perse 1840-1841.* Tehran: Eshraghi Publication. (In Persian).

- Flood, F. B. & Necipoğlu, G., (Eds). (2017). *A Companion to Islamic Art and Architecture.* Hoboken: John Wiley & Sons Inc. (In Persian).

- Fraser, J. B., (1985). *A Winter's Journey.* Translated into Persian by: Manouchehr Amiri, Tehran: Toos Publication. (In Persian).

- Gharagozlu Hamadani, A. ibn-M. Q., (2003). *Majmūʿa āthār Haji Abdollah Khan Gharagozlu Amir Nezam Hamadani.* Edited by: Enayatollah Majidi, Tehran: Miras Maktub Research Center. (In Persian).

- Godard, A.; Maxime, S. et al., (1992). *Āthār-i Iran.* Translated into Persian by: Abolhasan Sarvghad Moghaddam, Mashhad: Aṣtan Quds Razavi Institute of Publication. (In Persian).

- Godard, A., (1998). *The Art of Iran.* Translated into Persian by: Behrooz Habibi, Tehran: Beheshti University Press. (In Persian).

- Golriz, M. A., (1958). *Mīnūdar yā bāb al-janna Qazvin.* Tehran: University of Tehran Press. (In Persian).

- Grigor, T., (2007). "Orient oder Rom? Qajar "Aryan" architecture and Strzygowski's art history". *Art Bulletin,* 89 (3): 562-590.

- Grothe, H., (1990). *Wanderungen in Persien, Erlebtes und Erschautes.* Translated into Persian by: Majid Jalilvand, Tehran: Markaz Publication. (In Persian).

- Grube, E. J.; Dickie, J.; Grabar, O.; Sims, E.; Lewcock, R.; Jones, D.; Gut, T. P., (2000). *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning.* Edited by: George Michell. Translated into Persian by: Yaghoub Azhand. Tehran: Mowla Publication. (In Persian).

- Haeri, A., (2020). *Nukhustīn rūyārūyīhāyi andīshigarān Iran bā du rūyi tamaddun burzhuwāzī gharb (The first encounter of Iranian intellectuals with the two facets of the Western bourgeoisie civilization).* Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persian).

- Hambly, G., (2014). "The Traditional Iranian City in the Qājār Period". In: *The Cambridge History of Iran,* edited by Peter Avery, Translated into Persian by: Morteza Saghebfar, Tehran: Jami Publication. (In Persian).

- Hedayat, R. Q. Kh., (2001). *Tārīkh rawḍāt al-ṣafāyi Nāṣirī.* Edited by: Jamshid Kianfar, Tehran: Asatir Publication. (In Persian).

- Heshmati, A. & Dolatabadi, F., (2021). "An Introduction to Understanding the Architecture of Tehran Palaces in the Qajar Period". *Parseh J Archaeol Stud. (PJAS),* 4(14): 167-183. doi: 10.66224/PJAS.4.14.167 (In Persian). URL: http://journal.richt.ir/mbp/article-1-430-fa.html

- Hillenbrand, R., (2001). *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning*. Translated into Persian by: Bagher Ayatollahzadeh Shirazi, Tehran: Rowzaneh Publication. (In Persian).

- Jahangir Mirza Qajar, (2005). *Tārīkh naw.* Tehran: Elm Publication. (In Persian).

- Jaubert, P. A., (1943). *Voyage en Armenie et en Perse*. Translated into Persian by: Mahmoud Hedayat, Tehran: Taban Printing Company. (In Persian).

- Karang, A., (1972). *Āthār bāstānī Azerbaijan Sharqī.* Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Kariman, H., (1966). *Rey bāstān.* Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Khavari Shirazi, F. ibn-A. al-N., (2001). *Tārīkh Dhu l-Qarnayn.* Edited by: Nasser Afsharfar. Tehran: Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian).

- Khormoji, M. J. ibn-M. A., (1965). *Tārīkh Qājār, ḥaqāʾiq al-akhbār Nāṣirī.* Tehran: Zavvar Publication. (In Persian).

- Kiani, M. Y., (2008). *Sabkshināsī miʿmārī Iran (Styles of Iranian architecture)*. Tehran: Memar Publication.

- Kleiss, W., (1987). "Fortifications". In: *Iranian architecture in the Islamic period*, edited by: Mohammad Yusof Kiani: 105-128, Tehran: Jahad Daneshgahi. (In Persian).

- Korf, F. F., (1993). *Traveler's Writings.* Translated into Persian by: Eskandar Zabihian, Tehran: Fekr-e Rooz Publication. (In Persian).

- Layard, A. H., (1988). *Early Adventures in Persia, Susiana, and Babylonia.* Translated into Persian by: Mehrab Amiri, Tehran: Vahid Publication. (In Persian).

- MacKenzie, Ch., (1980). *Safarnāma shumāl.* Translated by: Mansoureh Ettehadiyeh, Tehran: Gostareh Publication. (In Persian).

- Malkonov & Ezzoddwleh, A. al-S., (1984). *Safarnāma Iran wa Russia, nawāḥī shumāl Iran (Iran and Russia travelogue, northern areas of Iran).* Edited by: Mohammad Golbon and Faramarz Talebi, Tehran: Donyaye Ketab Publication. (In Persian).

- Meshkati, N., (1970). *Fihrist banāhāyi tārīkhī wa amākin bāstānī Iran.* Tehran: Ministry of Culture and Art. (In Persian).

- Mirza Ibrahim, (1976). *Safarnāma Esterabad wa Mazandaran wa Gilan.* Tehran: Iranian Culture Foundation. (In Persian).

- Modarresi Tabatabaei, S. H., (1972). "'Madāris qadīm Qom' (Old schools of Qom)". *Waḥīd,* 1-6: 37. (In Persian).

- Modarresi Tabatabaei, S. H., (1976). *Turbat pākān, āthār, wa banāhāyi qadīm maḥdūda dar al-muʾminīn Qom.* Two volumes, Qom: self-published. (In Persian).

- Mollazadeh, K. & Mohammadi, M., (2000). *Dāyirat al-maʿārif banāhāyi tārīkhī Iran dar dawri Islami, banāhāyi ʿāmm al-manfaʿi.* Tehran: The Artistic Sect of Islamic Republic of Iran. (In Persian).

- Morier, J. J., (2006). *A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, in the years 1808 and 1809.* Translated into Persian by: Abolghasem Serri, Tehran: Toos Publication. (In Persian).

- Mostafavi, S. M. T., (1982). *Āthār tārīkhī Tehran.* Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Mostowfi, A., (2005). *Sharḥ zindigānī man (Autobiography).* Three volumes. Tehran: Zavvar Publication. (In Persian).

- Naeeni, M. J. ibn-M. H., (1974). *Jāmiʿ Jaʿfarī.* Edited by: Iraj Afshar, Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Naraqi, H., (1969). *Āthār tārīkhī shahristānhāyi Kashan wa Natanz.* Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Naser al-Din Shah Qajar & Etemadossaltaneh, M. H. ibn-A., (2009). *Rūznāmi safar Mazandaran bi riwāyat Naser al-Din Shah wa Etemadossaltaneh 1282 wa 1289*. Edited by: Yusof Elahi, Tehran: Rasanesh. (In Persian).

- Naser al-Din Shah, (1993). *Shahriyār jāddihā, safarnāmi Naser al-Din Shah bi ʿAtabāt.* Edited by: Mohammad Reza Abbasi and Parviz Badiee, Tehran: National Library of Iran Press. (In Persian).

- Navaei, A., (2004). *Mahd ʿUlyā bi riwāyat asnād.* Tehran: Asatir Publication. (In Persian).

- Nezam al-Saltana Mafi, H. Q., (1983). *Khāṭirāt wa asnād Hossein Qoli Khan Nezam al-Saltana Mafi.* Tehran: Tarikh-e Iran Publication.

- Nuri, M. T. ibn-M. M., (2007). *Ashraf al-tawārīkh.* Tehran: Miras Maktub Research Center. (In Persian).

- Olivier, G. A., (1992). *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia.* Tehran: Ettelaat Publishing Institute,. (In Persian).

- Pakzad, J., (2011). *Tārīkh shahr wa-shahrnishīnī dar Iran (History of city and urbanization in Iran).* Tehran: Armanshahr. (In Persian).

- Pope, A. U. & Ackerman, Ph., (2008). *A survey of Persian art.* Translated into Persian by: Najaf Daryabandari et al., Tehran: Elmi-Farhangi Publishing Company. (In Persian).

- Pope, A. U., (1975). *Persian Architecture: the Triumph of Form and Color.* Translated into Persian by: Keramatollah Afsar, Tehran: Yasavoli Publication. (In Persian).

- Pope, A. U., (1984). *Persian Architecture.* Translated into Persian by: Reza Basiri, Mir (Gutenberg) Publication. (In Persian).

- Rabino, H. L., (1923). *Mazandaran and Astarabad.* Cairo: Iʿtimad. (In Persian).

- Ravandi, M. ibn-A. ibn-S., (1954). *Rāḥat al-ṣudūr wa-āyat al-surūr dar tārīkh Āl Saljuq.* Edited by: Mohammad Iqbal and annotated by: Mojtaba Minavi, Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persian).

- Rawlinson, S. H., (1983). *Safarnāma Rawlinson, gudhar az Zahab bi Khuzestan*. Translated into Persian by: Iskandar Amanollahi Baharvand, Tehran: Agah Publication. (In Persian).

- Reza Qoli Mirza, (1967). *Safarnāma.* Edited by: Asghar Farmanfarmayi Qajar, Tehran: University of Tehran Press. (In Persian).

- Ritter, M., (2008). "A Re-Evaluation of Early Qajar Architecture in the 18th-19th c.". Translated by: Yasin Darudian, Memar, 48: 44-49. (In Persian).

- Rochechouart, J. de., (1999). *Khāṭirāt safar Iran.* Tehran: Ney Publication. (In Persian).

- Safå al-Saltana Moshtaqi Naeeni, A. ibn-M., (1987). *Guzārish kawīr, safarnāma Safå al-Saltana Naeeni (Tuḥfat al-fuqarāʾ).* Tehran: Ettelaat Publication. (In Persian).

- Saravi, M. F. ibn-M. T., (1992). *Tārīkh Muḥammadī yā aḥsan al-tawārīkh.* Edited by: Gholamreza Tabatabaei Majd, Tehran: Amir Kabir Publication. (In Persian).

- Saremi Naeeni, D., (1998). "Muṣallāyi Naeen". *Athar,* 29-30: 198-203. (In Persian).

- Sayf al-Dawla, S. M. M., (1985). *Safarnāma Sayf al-Dawla maʿrūf bi safarnāma Makka.* Edited by: Ali Akbar Khodaparast, Tehran: Ney Publication. (In Persian).

- Scarcia, G., (1997). "Safavid, Zand, and Qajar art". In: *Encyclopedia of World Art*, Translated into Persian by: Yaghoub Azhand, Tehran: Mawla Publication. (In Persian).

- Seddiq al-Mamalik, M. I. Sh., (1987). *Muntakhab al-tawārīkh.* Tehran: Elmi Publication. (In Persian).

- Sepehr, M. T. Kh., (1998). *Nāsikh al-tawārīkh, tārīkh Qājāriyyi.* Edited by: Jamshid Kianfar, Tehran: Asatir Publication. (In Persian).

- Siroux, M., (1971). *Les caravanserais routiers safavids.* Translated into Persian by: Isa Behnam, Tehran: National Organization for Protection of Iranian Archeological Works. (In Persian).

- Sobooti, H., (1992). *Tārīkh Zanjan.* Zanjan: Office of Culture and Islamic Guidance. (In Persian).

- Soltanzadeh, H., (1995). *Naeen shahr hizārihāyi tārīkhī*. Tehran: Iran Cultural Studies. (In Persian).

- Soltanzadeh, H., (2011). *Tārīkh mukhtaṣar shahr wa-shahrnishīnī dar Iran (A brief history of city and urbanization in Iran).* Tehran: Chahar Taq. (In Persian).

- Sullivan, G., (1971). *Understanding Architecture.* New York: Warne.

- Varjavand, P., (1970). *Sarzamīn Qazvin, sābiqi tārīkhī wa āthār bāstānī wa banāhāyi tārīkhī.* Tehran: Society for the National Heritage of Iran. (In Persian).

- Vaziri Kermani, A. A., (1974). *Jughrāfiyāyi Kerman.* Edited by: Mohammad Ibrahim Bastani Parizi, Tehran: Ibn-Sina. (In Persian).

- Von Kotzebue, M., (1986). *Reise nach Persien.* Translated into Persian by: Mahmoud Hedayat, Tehran: Javidan Publication Organization. (In Persian).

- Yate, Ch. E., (1986). *Khorasan and Sistan.* Translated into Persian by: Mehrdad Rahbari and Ghodratollah Roshani Zafaranlu, Tehran: Yazdan Publication. (In Persian).

- Zahir al-Dawla, A. Kh. Q., (1988). *Khāṭirāt wa asnād Zahir al-Dawla.* Edited by: Iraj Afshar, Tehran: Zarrin Publication. (In Persian).

- Zahiri Neyshaburi, Z. al-D., (2011). *Saljūqnāma.* Edited by: Mirza Esmaeil Afshar Hamidolmolk, Tehran: Asatir Publication. (In Persian).

- Zell-e Soltan, M. M., (1989). *Khāṭirāt Zell-e Soltan yā sarguzasht Masudi*. Edited by: Hossein Khadiv Jam, Tehran: Asatir Publication. (In Persian).